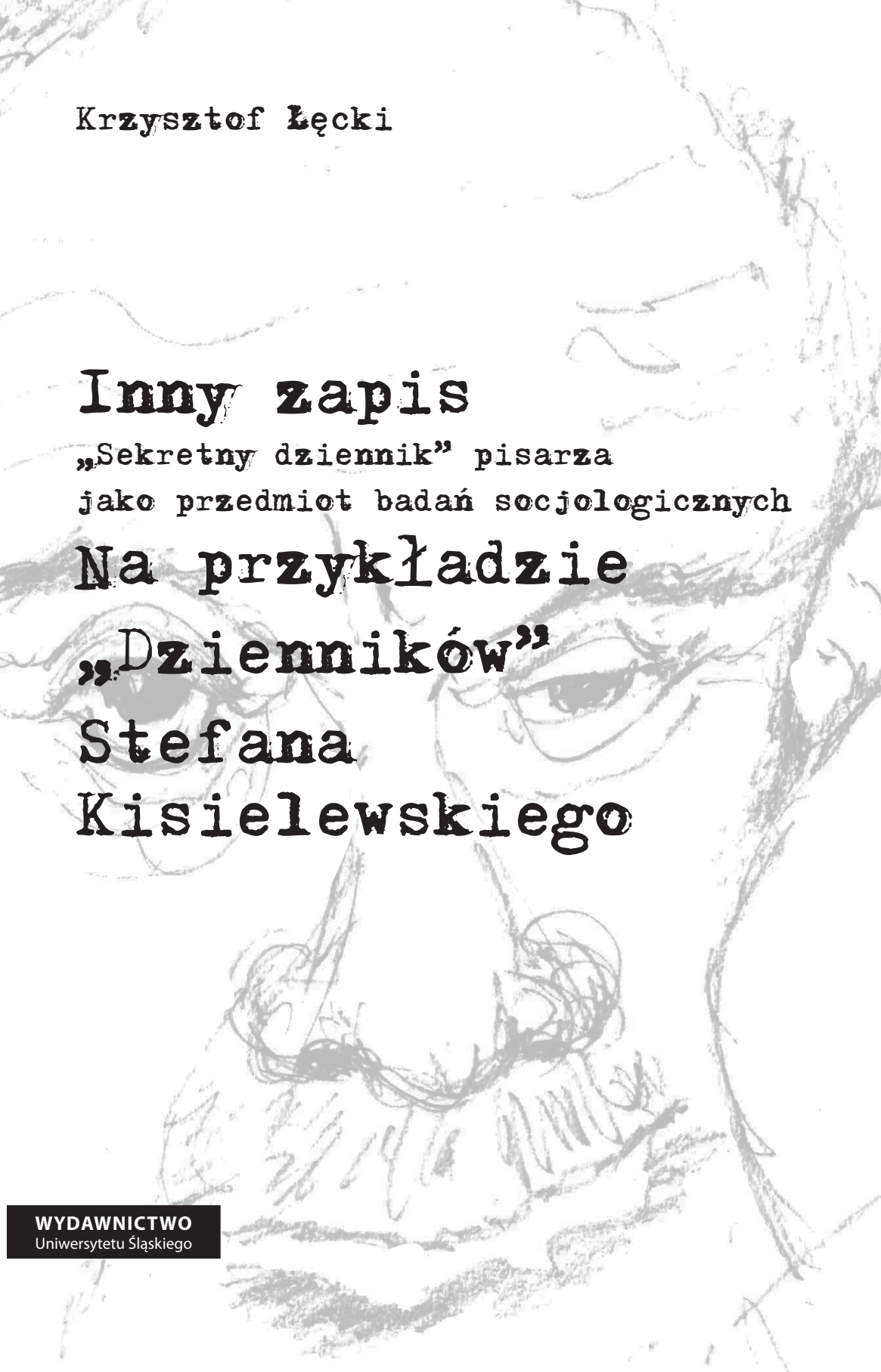

Krzysztof Łęcki

Inny zapis

„Sekretny dziennik” pisarza
jako przedmiot badań socjologicznych

Na przykładzie

„Dzienników”

Stefana

Kisielewskiego

Inny zapis

[Kup książkę](#)

Krzysztof Łęcki

Inny zapis

„Sekretny dziennik” pisarza
jako przedmiot badań socjologicznych
Na przykładzie „Dzienników”
Stefana Kisielewskiego

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Katowice 2012

Redaktor serii: Socjologia
WOJCIECH ŚWIĄTKIEWICZ

Recenzet
ZBIGNIEW BOKSZAŃSKI

Spis treści

1. Wstęp	7
2. Wprowadzenie	29
3. Socjologia literatury – nieco inna socjologia	65
3.1. Socjologia literatury – czym jest i kto ją uprawia?	65
3.2. Subdyscypliny pogranicza – szanse i problemy	72
3.3. Komu i po co potrzebna jest socjologia literatury?	76
4. Dziennik sekretny pisarza. Między pamiętnikiem i literaturą (socjolog wobec sekretnego dziennika pisarza)	85
4.1. Dziennik sekretny – szczególny rodzaj danych socjologicznych	85
4.2. Dziennik sekretny – zainteresowania badawcze	86
4.3. Dziennik i pamiętnik – osobno	96
4.4. Dziennik i pamiętnik – razem	105
4.5. Dziennik – pomiędzy śmiesznością a szczerością	108
4.6. „Szczerość” literatury dokumentu osobistego	120
4.7. Czas publikacji literatury dokumentu osobistego	126
4.8. Podsumowanie	128
5. Nota metodologiczna	135
5.1. Reprezentacja i reprezentatywność	135
5.2. Rzemiosło interpretacji	143
5.3. Nieustające interpretacje – przypadek klasyków filozofii	154
5.4. Przypadek „kajetów zażeń”	155
5.5. Teksty i konteksty – o meandrach socjologicznej (i nie tylko) analizy oraz interpretacji tekstów literackich	158
5.6. Podsumowanie	172
6. Kisiel i jego „Dzienniki”. Między obiegowym a oficjalnym	175
6.1. Stefan Kisielewski – fakty z życia	175
6.2. Kisiel – styl i/to człowiek	176
6.3. „Wiarygodny obserwator” – styl pisarski i umiejętność obserwacji	186

6.4.	Kisiel – „łowca mitów”	188
6.5.	Kisiel jako autor „Dzienników”	194
6.5.1.	Integralność zapisu	196
6.5.2.	„Świat przedstawiony” zapisków Kisiela	210
6.5.3.	„Dzienniki” Kisiela – personalia i „towarzyska poprawność”	215
6.5.4.	Kisiel, autocenzura i „Dzienniki”	223
6.6.	Recepcja „Dzienników” Kisiela	226
7.	Antysemityzm – „sprawa wyjątkowa”	231
7.1.	Wprowadzenie	231
7.2.	Żydzi w dziennikach intymnych pisarzy	243
8.	Problematyka żydowska i antysemicka w „Dziennikach” Kisiela	249
8.1.	Wprowadzenie	249
8.2.	Kisiel a rasizm	249
8.3.	Kisiel pomiędzy filo- i antysemityzmem	253
8.4.	Przypadki i aspekty „szczególnej sprawy”	276
8.4.1.	Antysemityzm polski ’68	276
8.4.2.	Żydzi, marksizm, komunizm i rewizjonizm	288
8.4.3.	Kisiel – syjonizm i Izrael	302
8.4.4.	Kisiel, Dmowski i „endecja”	319
8.4.5.	Antysemityzm – inne konteksty i paradoksy	333
8.5.	Podsumowanie	345
9.	Zakończenie	361
	Bibliografia	365
	Indeks osób i postaci fikcyjnych	393
	Summary	411
	Résumé	413

1. Wstęp

Jak wielki pisarz rejestruje „niezbyt ważne sprawy” –
nabierają one wagi. Nawet w prywatnych zapiskach.

Jerzy Pilch o Teodorze Parnickim

Otwarte pozostaje pytanie: czy „niezbyt ważne sprawy”, zarejestrowane w prywatnych zapiskach *wielkiego pisarza*, nabierają tym samym wagi także dla socjologa?

Podkreślam: socjologa – bo inna, w tym przypadku bardziej surowa, może być perspektywa np. historyka idei. Píše z pewnym zażenowaniem Andrzej Walicki, jak to w *Dziennikach* Marii Dąbrowskiej wzmianki o egzekucjach „sąsiadują bezpośrednio z takimi triwiami, jak informacja o kupnie karpia lub o »słoiczku z rydzami marynowanymi, który przydał się do wódki«”¹.

A jeśli nawet nie dawać na dopiero co postawione pytanie odpowiedzi jednoznacznie pozytywnej, to czy sytuacja zmienia się, gdy idzie o notowane przez wielkiego pisarza sprawy ważne i ważniejsze? Mam nadzieję, że niniejsza rozprawa przybliży odpowiedź na te – skądinąd wcale nieretoryczne – pytania. Została ona pomyślana jako empiryczne studium z zakresu socjologii literatury.

1. Staram się w nim scharakteryzować specyficzny sposób zapisu/komunikacji społecznej, tj. dziennik² sekretny. Klasyczna pozycja Henriego-F. Amiela nosi tytuł *Dziennik intymny*³; natrafić można też na określenie „dziennik osobisty”. Sądzę jednak, że w wypadku Kisiela, mimo wszystkich uzasadnionych zastrzeżeń, o których mowa dalej, lepiej pisać jednak o dzienniku „sekretnym” czy „poufnym”⁴. Są to wszak przede wszystkim zapiski „zaangażowanego obserwatora” (*le spectateur engagé*) – by odwołać się do formuły

1 Zob. A. WALICKI: *Idee i ludzie. Próba autobiografii*. Warszawa 2010, s. 19.

2 Witold Gombrowicz był autorem *Dziennika*, Kisiel – *Dzienników*. Jeśli w grę nie będzie wchodził tytuł książki Kisiela, używać będę liczby pojedynczej i mnogiej zamiennie (dziennik, dzienniki).

3 H.-F. AMIEL: *Dziennik intymny*. Przeł. J. GUZE. Warszawa 1997.

4 B. CONSTANT: *Dzienniki poufne*. Przeł. J. GUZE. Warszawa 1980.

i postaci Raymonda Arona; notatki poświęcone w głównej mierze temu, co dzieje się „na zewnątrz”. Kisiel to pisarz. Oczywiście, był nie tylko pisarzem, a nawet powiedzieć można – nie przede wszystkim pisarzem. O tym, że potraktować go można jako pisarza, decyduje nie tylko to, że 1) od czasów II wojny światowej do końca życia pisał powieści i 2) był członkiem ZLP, ale także 3) pewna dyspozycja, wspólna chyba wszystkim piszącym zawodowo. Tak pisze o niej Zygmunt Kałużyński: „Gdy się nią [publicystyką – K.Ł.] zajmuje przez lata, bywa, że serce mu się kraje, gdy musi napisać pocztówkę do wujcia, z wakacji, bo nie będzie za ten tekst wierszówki”⁵.

Kisiel to pisarz przede wszystkim pragnący dać świadectwo swoim czasom; prywatności i intymnych zwierzeń w *Dziennikach* Kisiela jest niewiele, na pewno zaś nie one są głównym tematem tego blisko 1 000-stronicowego tomu. O wyakcentowaniu „sekretności” *Dzienników* Kisiela decyduje z jednej strony ich zamierzony przez autora cel: tu przeciwstawia się *Dzienniki* Kisiela – dziennikowi intymnemu; z drugiej – kontekst historyczny, niespokojny politycznie czas, kiedy Kisiel dziennik prowadził – to odróżnia go od ogólnej formuły dziennika osobistego. Do kwestii tych oczywiście jeszcze powrócę.

Rozprawa ta to także fragmentaryczna próba wprowadzenia do bardziej ogólnej charakterystyki skrytego co prawda, i pewnie marginalnego, ale przecież niezupełnie nieistotnego, poziomu dyskursu społecznego.

2. Będę starał się rozpatrzeć tę specyficzną formę zapisu/komunikacji społecznej w powiązaniu z wyróżnioną społecznie, kulturowo i politycznie, zwłaszcza w pewnych okresach⁶, rolą społeczną: rolą pisarza czy literata (pomijam tu świadomie środowiskowe, nie-spójne zresztą, zróżnicowania⁷).

3. Chciałbym również pokazać, jak za pomocą scharakteryzowanej wcześniej formy zapisu przedstawiono – znowu – szczególną

5 Z. KAŁUŻYŃSKI: *Paszkwił na siebie samego*. Warszawa 1988, s. 5.

6 Mam oczywiście na myśli różne okresy historii; weźmy choćby pod uwagę odniesienie, jakie stanowił dziennik Coctau z czasów II wojny światowej. Zob. F. SPOTTS: *Haniebny pokój. Jak francuscy artyści i intelektualiści przetrwali naziistowską okupację*. Przeł. J. BARCZYŃSKI. Warszawa 2010, s. 261.

7 „Przeczytałem recenzję z książki pisarza, któremu nie przysługuje formalnie tytuł Literata. Recenzja kończy się uwagą, że ów pisarz posługuje się piórem z maestrią, której mógłby mu pozazdrościć Literat Profesjonalista”. S. DYGAŁ: *Koło notatnik*. Warszawa 1984, s. 8. Niekiedy, odwrotnie, uznaje się, że określenie pisarza, poety jako literata świadczy o słabym kontakcie z dobrą polszczyzną i ma charakter deprecjonujący. Zob. D. PASSENT: *Szczyt śmietanki*. „Polityka” 2004, nr 28 (2460).

kwestię społeczną: problematykę żydowską i antysemityzm. Taki wybór – konkretnego przykładu problemu, bo takie miejsce zajmuje w niniejszej rozprawie antysemityzm – zdaje się mieć znaczenie zwłaszcza wówczas, gdy właściwie nie sposób znaleźć w innych źródłach (naukowych, ale także publicystycznych czy literackich) nieskarykaturowanego, a powstałego właśnie w owym „szczególnym czasie”, obrazu interesującego nas problemu. Idzie tu bowiem także o – powtórzę jeszcze raz, to już ostatni – szczególny czas, w którym powstał zapis będący przedmiotem rozważań niniejszej rozprawy.

Jest to studium empiryczne i nie ma ambicji podawania propozycji własnych rozwiązań teoretycznych. Nie odwołuje się też wprost do teorii czy koncepcji z zakresu nauk społecznych. Związki z teorią, niezależnie od długich debat nad statusem i nad sposobami konstrukcji teorii w socjologii, są zresztą, w tej dość szczególnej subdyscyplinie socjologicznej, jaką jest socjologia literatury, ciągle znacznie bardziej mgliste niż w wielu innych, bardziej ważkich, a jednocześnie popularniejszych dziedzinach badań społecznych. Nie podejmuję się orzekać, czy owa mglistość to stan przejściowy, czy przypisana jest podjętej tu problematyce na stałe. Próbę wyjaśnienia mojego stanowiska w tej kwestii podjąłem w rozdziale *Socjologa literatury – nieco inna socjologia*. Ale jedności, jaką zamierzyłem nadać tej pracy, próżno by szukać na poziomie teorii. W niniejszej rozprawie przyjmuję perspektywę socjologiczną, odwołuję się do korpusu nauki o społeczeństwie, zawsze wtedy gdy jest to niezbędne dla proponowanych przeze mnie analiz i interpretacji⁸. Analiza i interpretacja lokują się w przyjętym tu rozumieniu pomiędzy szukaniem klucza do tekstu i tym rodzajem „prawdziwego rozumienia”, które Denis H. Wrong przytacza w swym klasycznym artykule za Hannah Arendt. Jak pisze z pewną emfazą Arendt, owo prawdziwe rozumienie „nie nuży [...] nie kończącym się dialogiem i »błędnymi kołami«, ponieważ wierzy ono, że wyobrażenia uchwyci w końcu przynajmniej przebłyśk prawdy”⁹.

8 W niniejszej rozprawie odwołuję się raczej do określenia „interpretacja” niż „analiza”, aczkolwiek nie traktuję samego rozróżnienia zbyt rygorystycznie – i w jednym, i w drugim wypadku chodzi o próbę/sposób rozumienia. Czy będzie owym sposobem rozkładanie przedmiotu badań na części, czy też inna forma komentarza – zdaje mi się tu sprawą drugoplanową.

9 D.H. WRONG: *Przesocjalizowana koncepcja człowieka w socjologii współczesnej*. W: *Kryzys i schizma. Antysemantystyczne tendencje w socjologii współczesnej*. T. 1. Tłum. zbiorowe. Wyboru dokonał i wstępem opatrzył E. MOKRZYCKI. Warszawa 1984, s. 47.

W pracy odróżniam interpretację znaczenia analitycznie wydzielonych, interesujących mnie kwestii-problemów od interpretacji znaczenia poszczególnych zdań, sensu analizowanego fragmentu *Dzienników Kisiela*. W pierwszym przypadku odwołuję się do propozycji metodologicznych Jana Szczepańskiego, drugi rodzaj interpretacji omawiam w podrozdziale *Rzemiosło interpretacji*.

Nie inaczej sprawa ma się z, różnorodną powiązaną z problematyką teorii, kwestią metodologii badań społecznych. Otóż staram się, odwołując się do ujęć właściwych komunikacji społecznej, a także (głównie), tam gdzie uznałem to za konieczne, do zorientowanych socjologicznie nurtów literaturoznawstwa, zaproponować, czy może lepiej: udobitnić, pewną badawczą perspektywę, choć zdaję sobie sprawę, iż tylko z przesadą można by ją nazwać *stricte* metodologiczną. Nie zmienia to jednak faktu, że właśnie funkcję „fragmentarycznej metodologii” pełni ona w niniejszej rozprawie. Kierowało mną przekonanie, że stwierdzenie, iż „w porządnym badaniu naukowym przedmiot studiów wpływa decydująco na wybór stosowanych narzędzi badawczych”¹⁰, jeśli nawet może być przedmiotem teoretycznych kontrowersji, to na pewno zasługuje na to, by brać je pod uwagę. Szerzej o zasygnalizowanej tu zaledwie problematyce piszę głównie w *Nocie metodologicznej*, acz – na sposób, mam nadzieję, kontekstualnie usprawiedliwiony – do pewnych poruszanych w niej aspektów powracam także w innych fragmentach pracy.

Poczynione uwagi potraktować można w zasadzie jako zastrzeżenia. Powinny się one pewnie znaleźć we wstępie do pracy, która zajmuje się specyficzną formą „literatury dokumentu osobistego”, jaką jest dziennik sekretny/poufny/osobisty pisarza. Zajmował on dotychczas uwagę przede wszystkim badaczy literatury i – jednak chyba w nieco mniejszym stopniu – historyków, choć również socjologowie, i to wybitni (choćażby Antonina Kłoskowska), poświęcali mu sporo uwagi. Jeśli miałbym się doszukiwać w czymś, zawsze przecież relatywnej, nowości przedstawionego przeze mnie podejścia, to chyba w tym, że jest to praca o charakterze monograficznym w takim sensie, że w części badawczo-analitycznej skupia się tylko i wyłącznie na jednym dzienniku, pisanym przez jednego autora, profesjonalnego literata¹¹. Przy okazji: reguła jednego

¹⁰ Zob. U. ECO: *Apokaliptycy i dostosowani. Komunikacja masowa a teorie kultury masowej*. Przeł. P. SALWA. Warszawa 2010, s. 6.

¹¹ Podkreślam, idzie tu 1) o formę dziennika, a także o to, że 2) był dziełem profesjonalnego literata. Do kwestii tej wrócę w dalszych częściach pracy. Prace poświęcone historii własnej jednego bohatera (bez specyfikacji wcześniej wyłożonych) nie są oczywiście w socjologii niczym nowym. Zob. np. C.R. SHAW: *The*

autora piszącego jeden dziennik nie jest, wbrew pozorom, regułą bezwyjątkową. Weźmy dziennik braci Goncourtów.

Poza licznymi studiami z zakresu szeroko rozumianego literaturoznawstwa, z których niektóre przywołuję w niniejszej rozprawie, czy socjologiczno-literackimi pracami Romana Zimanda¹² – rozprawy monograficzne (w tym sensie, powtarzam, że poświęcone jednemu tylko dziełu) pisane przez socjologów, poświęcone dziennikowi sekretnemu/poufnemu/osobistemu pisarza (podkreślam raz jeszcze – idzie o pisarza, literata), zdają się w socjologii raczej słabo obecne. Oczywiście, samo wskazanie dziennika sekretnego właśnie pisarza, jako przedmiotu zainteresowań socjologa, rodzić może najróżniejsze wątpliwości. Mam nadzieję, że przynajmniej większości z nich zdołam stawić czoła w przedstawionej tu rozprawie.

A teraz – po kolei. Rozprawę rozpoczyna dość obszerne *Wprowadzenie* w podejmowaną w dalszych częściach pracy problematykę. Staram się w nim szerzej uzasadnić właśnie to, dlaczego akurat dziennik sekretny/poufny/osobisty pisarza (rozumianego tu nie przez pryzmat subiektywnego powołania, jakie jednostka może w sobie nosić, lecz określenia społecznej roli uznanego przedstawiciela środowiska literackiego) może stać się obiektem socjologicznej refleksji; dlaczego szczególnie zajmujący zdawać się powinien dziennik pisany w takim, a nie innym momencie dziejowym (typie momentu dziejowego); dlaczego dziennik pisany (i skrywany) w warunkach panowania takiego, a nie innego systemu politycznego; dlaczego zapisywany w takiej (jeśli nie wyjątkowej, to po prostu – trudnej), a nie innej sytuacji życiowej człowieka pióra, autora dziennika; a także – przy wszystkich wyłuszczonych już zastrzeżeniach – dlaczego wybrałem ostatecznie takiego, a nie innego konkretnego autora (wszak ze spełniających wskazane wcześniej warunki pisarzy nie tylko Stefan Kisielewski¹³ prowadził na prze-

Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story. Chicago 1966; czy trzeci tom klasycznej pracy *Chłop polski w Europie i Ameryce*, poświęcony pamiętnikowi Władka – Władysława Wiśniewskiego (zob. W.I. THOMAS, F. ZNANIECKI: *Chłop polski w Europie i Ameryce*. T. 3: *Pamiętnik emigranta*. Tłum. S. HELSZTYŃSKI. Warszawa 1976).

12 Choć Roman Zimand pisze, że ujmuje „dokument osobisty inaczej, niż to zwyczajowo czynią historycy i socjologowie”. R. ZIMAND: *Diarysta Stefan Ż.* Wrocław-Warszawa-Kraków 1990, s. 7.

13 W pracy tej posługuję się na przemian zarówno nazwiskiem, jak i, powszechnie znanym, pseudonimem Stefana Kisielewskiego, choć on sam zastrzegał: „[...] gdy piszę, co mi się podoba, podpisuję się »Kisiel«, gdy piszę, co należy robić, podpisuję »Stefan Kisielewski«”. S. KISIELEWSKI: *Głowę w mur. Felietony zdjęte przez cenzurę*. Wybór J. GONDOWICZ. Warszawa 2009, s. 12. Nie poprawiam w cytatach z *Dzienników* nazw własnych, które Kisielewski zapisał

łomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych xx wieku dziennik sekretny); czy wreszcie – w jakim stopniu o wyborze tego, a nie innego dziennika zadecydowała ostateczna postać opublikowanych po śmierci autora – bo to także jeden z powodów wyboru dzienników sekretnych pozostawionych przez Kisiela – *Dzienników*, podanych do druku przez dzieci znakomitego felietonisty.

„Przy podejmowaniu ważnych decyzji Ojciec zwykle się prze-
komarzał. Tak było również z decyzją o publikacji *Dzienników*,
w rozmowie z wydawcą mówił: może pięć, a może piętnaście lat
po mojej śmierci. Nam, dzieciom, nie dał żadnych wskazówek”¹⁴.

P, s. 101

Wspomniany już rozdział drugi: *Socjologia literatury – nieco inna socjologia*, koncentruje się na dość powikłanej sytuacji subdyscypliny leżącej na przecięciu dwu uznanych dyscyplin akademickich: socjologii i literaturoznawstwa. Charakterystyka, jaką usiłuję dać w tej części, nie sprowadza się przy tym do opracowania – może niespecjalnie bogatej, ale przecież dość złożonej – historii socjologii literatury. Syntezy takie podali już inni badacze, o których opracowaniach wspominam dalej. Trudno byłoby doszukiwać się specjalnego sensu w powtarzaniu ich konstatacji, które nawet jeśli pisane są z różnych (*sic!*) perspektyw i wyrażają różne sposoby podejścia do historycznego materiału, to przecież zawsze rzucają interesujące światło na rozmaite sposoby widzenia historii i stanu obecnego socjologii literatury. W niniejszej rozprawie szło mi raczej o ukazanie interdyscyplinarnej natury studiów z zakresu socjologicznej refleksji nad literaturą. A także o ukazanie konsekwencji, jaką ma (może mieć) ona dla uprawiania socjologii literatury.

Kolejny rozdział: *Dziennik sekretny pisarza. Między pamiętnikiem i literaturą (socjolog wobec sekretnego dziennika pisarza)*, poświęcony jest charakterystyce dziennika pisarza, choć tu już nie tylko pisarza, bo także dziennika sekretnego/poufnego, jako pewnego

błędnie. Tak więc zostawiam np. nazwisko Kargiel (K, s. 13), zamiast poprawnej formy Kierbel. Zob. M. MAZUR: *Propagandowy obraz świata. Polityczne kampanie prasowe w PRL 1956–1980*. Warszawa 2003.

14 Uwaga formalna: Trzy książki przywoływane będą w tej pracy tak często, że zdecydowałem się oznaczać odwołania do nich bezpośrednio w tekście, podając skrót literowy i stronę. To, rzecz jasna, przede wszystkim dzienniki S. KISIELEWSKIEGO (*Dzienniki*. Warszawa 2001 – oznaczane będą w tekście literą K), ale także biografia Kisiela autorstwa M. URBANKA (*Kisiel*. Wrocław 1997 – oznaczana będzie w tekście jako U) i wreszcie tom wspomnieniowych rozmów o Kisielu, przeprowadzonych i zebranych przez J. PRUSZYŃSKĄ (*Kisiel*. Warszawa 1997 – oznaczany będzie w tekście głównym jako P).

sposobu zapisu w ogóle, przeciwstawionego zapisowi pamiętnikarskiemu (wspomnieniowemu), czy, to inne zdarzenie, formy dziennika – literaturze pięknej; bądź to nawiązującej do konstrukcji dziennika, bądź do tzw. literatury z kluczem, o której zresztą wspominał również we wcześniejszych partiach pracy. Może to właśnie dobry moment, by podkreślić, że idzie mi o **specyficzny charakter zapisu**, a nie, na przykład, ważne dla tworzenia różnych form autobiografii psychologiczne aspekty zapamiętywania¹⁵. W tym sensie praca niniejsza jest z pewnością zdecydowanie bliższa perspektywie literaturoznawczej niż podejściu psychologicznemu; koncentrując się na formie zapisu, na bok odkładam również bogate w literaturze socjologicznej badania i refleksje nad badaniem (auto)biografii i nie odwołuję się do nich¹⁶.

Ponieważ w rozprawie niniejszej idzie co prawda o dzienniki sekretne pisarzy, ale tylko o dzienniki sekretne wreszcie jednak 1) opublikowane, i to 2) po śmierci ich autorów¹⁷ (co stwarza nową sytuację komunikacyjną), zarysowany (ledwie, ale jednak) został problem czasu notowania dziennikowych zapisków, a także upływu czasu od prowadzenia dziennika do jego publikacji. Warto zaznaczyć, że nie wszystkie intuicyjne i dość powszechnie podzielane odczucia – np. większego bezpieczeństwa publikacji zapisków bardziej oddalonych w czasie od momentu / okresu notowania – znajdują tu swoje jednoznaczne potwierdzenie.

W następującej dalej *Nocie metodologicznej* staram się, wskazując znaczenie nietypowych danych socjologicznych (w tym właśnie dzienników sekretnych / poufnych / osobistych pisarzy – bo do tego typu danych je zaliczam), ukazać (przypomnieć) istotną rolę interpretacji w badaniach socjologicznych. W części tej podejmuję też próbę pokazania przynajmniej niektórych elementów „sztuki interpretacji” (określenie to stanowi raczej ukłon w stronę tradycji – równie dobrze można by mówić o interpretacyjnym rzemiośle; nie idzie bowiem o deszyfrację, szukanie klucza do tekstu, ale właśnie o analizę i interpretację), która w przypadku analizy dzienników

15 W tej sprawie zob. np. syntetyczne opracowanie T. MARUSZEWSKIEGO: *Pamięć autobiograficzna*. Gdańsk 2005. Inne aspekty psychologiczne związków historii życia i psychologii przedstawia W. MCKINLEY RUNYAN: *Historie życia a psychobiografia*. Przeł. J. KASPRZYKOWSKI. Warszawa 1992.

16 Zob. np.: *Metoda biograficzna w socjologii*. Red. J. WŁODAREK i M. ZIÓŁKOWSKI. Warszawa–Poznań 1999; M. CZYŻEWSKI, A. PIOTROWSKI, A. ROKUSZEWSKA-PAWELEK: *Biografia a tożsamość narodowa*. Łódź 1996.

17 Wiesław Uchański, prezes „Iskier”, które wydały wiele znaczących dla historii Polski dzienników, powiada: „Idealny autor dzienników to postać, która już nie żyje”. D. ROSIAK: *Pawim piórem pisane*. „Rzeczpospolita” z 12–13 marca 2011. Dodatek „PlusMinus”.

sekretnych/poufnych/osobistych pisarzy (podkreślam raz jeszcze, i nie bez powodu – **pisarzy**) wydaje się nieodzownym instrumentarium, z którym do dzienników sekretnych pisarzy socjolog powinien podchodzić.

Kolejny rozdział: *Kisiel i jego „Dzienniki”*. (Między obiegowym a oficjalnym), problematyzuje wybór i autora (Stefana Kisielewskiego), i jego *Dzienników*. Charakterystyce postaci Kisiela poświęcam w pracy sporo miejsca, choć pewnie nie tyle, na ile zasługuje. Tu zaznaczę tylko jedną jej cechę – stoi Kisiel (jego legenda) ponad podziałami politycznymi. Wskaźnikiem tego niech będzie szacunek, jakim darzą go współcześnie przedstawiciele wszystkich bez mała stron podziałów ideologicznych i politycznych w Polsce; wielu z nich stara się zaprząć Kisiela (czy raczej jego legendę) do swojego politycznego rydwanu. Co także znamienne, nawet po publikacji skandalizującego *Dziennika* Kisiel dalej cieszy się szacunkiem, i to także tych postaci życia publicznego, które na kartach jego sekretnych notatek przedstawione zostały w, powiedzmy, nie najbardziej korzystnym świetle. Ale w wyborze akurat Kisiela istotne znaczenie miała także jego specjalna rola społeczna (choć nieoficjalna, to przecież, po latach uznana przez bez mała wszystkich, funkcja Stańczyka PRL-u) i związana z tą rolą specyficzna pozycja poznawcza – uprzywilejowana i niewygodna zarazem. W niniejszej rozprawie pokrótce scharakteryzowany zostanie styl Kisielowych zapisków, stosunek Kisiela, „łowcy mitów”, do tego, co zwykł określać jako polskie mitologie, a także zamieszczone niewielkie wprowadzenie do osobnego, niepodjętego w niniejszej pracy problemu – burzliwych losów recepcji *Dzienników* Kisiela, wydanych już w III RP. Przedstawiłem w tej części także podstawowe fakty z życia Kisiela, etapy jego kariery zawodowej, politycznej, główne formy zaangażowania społecznego. W epoce, w której „wszystko było polityczne” („[...] polityka umożliwia rozdział między społeczeństwem a państwem, a tym samym usunięcie polityki z naszego życia prywatnego. W państwie totalitarnym [...] wszystko jest polityczne, właśnie dlatego że nic nie jest polityczne. Tam gdzie nie ma procesu politycznego, cała rzeczywistość znajduje się w kręgu zainteresowania władzy, ponieważ wszystko stanowi dla niej potencjalne zagrożenie”¹⁸), rozmaite formy aktywności Kisiela były też zawsze, przynajmniej po trosze, związane z zaangażowaniem politycznym, czasem zresztą niezależnie od woli samego Kisiela.

18 R. SCRUTON: *Zachód i cała reszta*. Tłum. T. BIEROŃ. Poznań 2003, s. 24–25.

W dalszej kolejności umieściłem rozdział poświęcony wstępowi do drugiej, empirycznej części pracy – temu, co sam Kisiel nazwał „sprawą wyjątkową”, dlatego też rozdział zatytułowany został właśnie *Antysemityzm – „sprawa wyjątkowa”*.

Wreszcie w ostatniej części rozprawy skupiłem się na analizie szeroko rozumianej problematyki żydowskiej i antysemityzmie, na tym, jak rysują się one w *Dziennikach* Kisiele. Podkreślam już teraz – w badaniu tej problematyki *Dzienniki* Kisielea mniej są dla mnie ważne jako odbicie pozadiennikowej rzeczywistości, a bardziej – jako rzeczywistość sama w sobie. Zgadzam się z uwagą Normana Daviesa, który przekonuje, że „Ponieważ określenia »antysemityzm« używa się do opisu wszystkiego: od jednego w swoim rodzaju ludobójstwa – szoa – do drobnych czy osobistych konfliktów z osobami pochodzenia żydowskiego lub podejmowanej w dobrej wierze krytyki państwa Izrael, wydaje się, że potrzebujemy precyzyjniejszej terminologii”¹⁹. Ja stawiam sobie jednak skromniejsze zadanie. Przywołuję tu specyfikę sytuacji polskiego antysemityzmu przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, temperaturę sporów wtedy wokół antysemityzmu toczonych, ale tylko w takim stopniu, w jakim potrzebna jest mi ona do wyjaśnienia takiego czy innego dziennikowego zapisu Kisielea. Otóż jeśli istnieje problem, który na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych jednocześnie był w Polsce istotny, a zarazem taki, o którym nie to, że nie pisano (bo pisano, a jakże!), lecz przedstawiano go w sposób zafałszowany, ba, niekiedy po prostu skarykaturowany, to na pewno jest nim właśnie antysemityzm. W sferze komunikacji oficjalnej uciekano się, w najlepszym wypadku, do przemilczania. Uwaga ta dotyczy także tekstów literackich²⁰.

Warto przy okazji zaznaczyć, że twórczości Kisielewskiego, włączając w to jego *Dzienniki*, poświęcono już nie tylko (często prowokowane przez dziennikarzy) pisane wspomnienia, nie tylko syntetyczne artykuły, ale i całe prace monograficzne. Analizowano w nich Kisielowe opisanie komunizmu, rolę cenzury, widzenie historii, rozumienie geopolityki, obraz Kościoła, uwagi na temat liberalizmu, kapitalizmu i ekonomii. Zaskakiwać musi brak w nich osobnego opracowania problematyki żydowskiej i antysemickiej, która w *Dziennikach* zajmuje sporo miejsca. Gwoli jasności – nie zamierzam uzupełniać literatury historycznej (w szczególności takich autorów, jak Jerzy Eisler, Dariusz Stola czy Piotr Osęka) lub

19 N. DAVIES: *Wątek żydowski w historii Europy*. W: IDEM: *Europa między Wschodem a Zachodem*. Przeł. B. PIETRZYK. Kraków 2007, s. 270.

20 Zob. P. ŚPIEWAK: *Pamięć po komunizmie*. Gdańsk 2005, s. 211.

socjolingwistycznej (Michał Głowiński) poświęconej temu, jak naprawdę wyglądała (i jak była zafałszowywana w oficjalnym dyskursie) „sprawa żydowska” w Polsce w opisywanym w Kisielowych *Dziennikach* okresie. *Dzienniki* Kisiela, o czym piszę dalej, nie są dla mnie źródłem wiedzy, lecz przedmiotem badań – nie tyle one objaśniają rzeczywistość, ile dane spoza nich objaśniają Kisielowe *Dzienniki*. O ile zatem Monika Wiszniowska zatytułowała jeden z rozdziałów swojej książki *Rzeczywistość, czyli o „Dziennikach” Stefana Kisielewskiego*²¹, o tyle dla mnie *Dzienniki* Kisiela będą stanowiły rzeczywistość badaną. W pierwszym wypadku *Dzienniki* objaśniają rzeczywistość, w drugim – to przypadek niniejszej pracy – to rzeczywistość (także ta związana z wiedzą socjologiczną) ma pomóc objaśnić zapis *Dzienników*. Z pewnością, użyteczną tu może, heurystyczną przesadą powiedzieć można, że to tekst *Dzienników* jest w tym przypadku światem, bo to właśnie tekst *Dzienników* Kisiela stanowi podstawowy układ odniesienia.

Interesować mnie przy tym będzie oczywiście, co pisze Kisiel o Polakach „pochodzenia żydowskiego” (określenie „pochodzenie żydowskie”, tak często używane w końcówce lat sześćdziesiątych, jest – pisze Marcin Król – „nacechowane negatywnie, jego rodowód wynikał ze swoistej niezręczności, z jaką mieli do czynienia wówczas wszyscy. Po wojnie i po tragedii Żydów określenie Żyd, kiedy było używane w celu opisanego znajomego czy nieznanego Polaka czy zresztą człowieka innej narodowości, wydawało się nie stosowne. Niestosowne z dwóch powodów, gdyż nie było wiadomo, czy ktoś uważa się za Żyda, więc z jakiej racji mielibyśmy mu przypisywać przynależność – czy więcej – tożsamość, jaka nie jest jego, a ponadto »pochodzenie żydowskie« jest eufemizmem. Powiedzieć o kimś, że jest pochodzenia żydowskiego, było tak, jakby powiedzieć, że zarazem jest i nie jest Żydem”²²; „[...] Żydów, Żydów-Polaków, Polaków żydowskiego pochodzenia, Polaków o żydowskich korzeniach – och, jakie język polski ma z Żydami problemy!”²³), co

21 M. WISZNIOWSKA: *Stańczyk Polski Ludowej. Rzecz o Stefanie Kisielewskim*. Katowice–Warszawa 2004.

22 M. KRÓL: *Nieco z boku. Autobiografia niepolityczna*. Warszawa 2008, s. 62. W oficjalnej propagandzie starano się zmienić określenie „Żydzi polscy” na „Żydzi z Polski”. Zob. M. GŁOWIŃSKI: *Marcowe gadanie. Komentarze do słów 1966–1971*. Warszawa 1991, s. 243.

23 A. SMOLAR: *Paryski Maj i polski Marzec*. W: IDEM: *Tabu i niewinność*. Kraków 2010, s. 273. W światowym rankingu trenerów zamieszczonym w tygodniku „Piłka Nożna” obok Szkotów, Anglików, Niemców, Francuzów, Hiszpanów wymieniana się Avarama Granta jako „obywatela Izraela”. Zob. L. ORŁOWSKI: *Bogowie i demony*. „Piłka Nożna” 2011, nr 4.

pisze o antysemityzmie, „syjonizmie”²⁴ i „antysyjonizmie”, ale także, a nawet bardziej – jak o tym pisze; zajmować mnie będzie ów zapis **nie tylko jako świadectwo**, które daje pisarz w jednym z wielu „dzienników czasu zarazy”, **ale też jako jego własny, indywidualny sposób przedstawienia sprawy w manierze dziennikowej**. Przyznaję, niekiedy te dwa ujęcia (co pisze? jak o tym pisze?) niebezpiecznie się na siebie nakładają. Ale choć zdarza się, że trudno wytyczyć przejrzystą granicę, tak że wydaje się, jakoby były one tym samym, to przecież zwykle tym samym do końca jednak nie są.

Interesować mnie będą w tej pracy rozmaite formy zarysowanej wcześniej problematyki, ale i rozmaite aspekty/konteksty rzeczywistości, w której są poruszane. Oczywiście, Kisiel nierzadko pisze wprost o antysemityzmie, „syjonizmie” i „antysyjonizmie”, czasami pisze o kimś po prostu, iż ten jest żydowskiego pochodzenia, bądź też jest Żydem – po prostu. Niekiedy podkreśla kwestie związane z problematyką żydowską w sposób znacznie bardziej zawołowany. Zdarza się, że idzie o znak interpunkcyjny, bywa, że w grę wchodzi nie zawsze jasno czytelny „skrót myślowy”. Oczywiście, nie wszystkie przypadki interpretacyjnych wnioskowań wydać się muszą skomplikowane. Nie trzeba wszak odwoływać się do ustaleń psychoanalizy ani wpadać w pułapki interpretacji paranoicznej, żeby ze zderzenia dwu prostych relacjonujących zdań:

W naszym domu tutaj, jak się rozejrzeć, sporo jest Żydów, i to komunistów (Golde etc.).

K, s. 74

[...] kładę się do łóżka z Maigretem, którego pożyczył mi [Kazimierz] Golde.

K, s. 84

– można było wywnioskować, że Kisiel utrzymywał relacje ze swym sąsiadem, Żydem i komunistą, i to w trudnym dla niego czasie antysemickiej nagonki. Zachowanie Kisiela, owo „utrzymywanie relacji”, nie było wszak w tamtych, trudnych czasach powszechną normą. Ważne jest może także to, że **zapisując** ów banalny w gruncie rzeczy fakt, chciał Kisiel nie tyle odnotować go dla przypomnienia, komu „Maigreta” zwrócić, ile także – być może warto o tym wspomnieć, nawet jeśli ocieramy się tu o nadinterpretację – podkreślić pewną

24 O propagandowym sensie zastąpienia obowiązującej przed wojną formy „sjonizm” na – właśnie – „syjonizm” zob. M. GŁOWIŃSKI: *Marcowe gadanie...*, s. 244. „Stosunek do »syjonizmu« (dlaczego przez »y«?!), jako wyróżnik postawy politycznej, to już bzdura rekordowa” (K, s. 168).

inteligencją wspólną ponad podziałami²⁵, która wytwarzać się może nawet na poziomie kultury masowej.

Pisze Umberto Eco, że „gdybyśmy przekopali się przez bibliotekę jakiegoś [...] człowieka kultury, znaleźlibyśmy tam niemało powieści kryminalnych. Powieść kryminalna nie jest wyłącznie grzechem młodości; jest ona stałą pokusą”²⁶.

Inna ważna sprawa dotyczy statusu poznawczego analizowanych w pracy opinii. Otóż jeśli Kisiel pisze, że

wszystko to jest jednak przed społeczeństwem ukryte, kto nie słucha „Wolnej Europy” – nic nie wie. Rząd działa w konspiracji, a opozycja jawnie, podając adresy i telefony – to też śmieszne.

K, s. 895

– a gdzie indziej w Kisielowych *Dziennikach* czytamy:

Wczoraj była ciekawa audycja w „WE”. Mówili, że M. [Moczar] nie jest ani antysemitą, ani prosemity, ani nacjonalistą, ani internacjonalistą, że ma w nosie wszystkie poglądy, tylko po prostu – chce rządzić.

K, s. 24

– to nie jest to dla mnie, rzecz jasna, podstawa do wnioskowania o takich czy innych poglądach Mieczysława Moczara, ale wyłącznie o takich czy innych opiniach Radia „Wolna Europa” i – ewentualnie – o reakcjach na nie Kisiele lub innych osób, środowisk bądź instytucji, i to dokładnie (i tylko) tak, jak opisuje ich reakcje Kisiel. Innymi słowy, pewien rodzaj naturalnej podejrzliwości zapisu dziennikowego, jak choćby ten zaprezentowany przez

25 „Jerzy [Andrzejewski – k.ł.] ubolewa nad wyjazdami ludzi zdolnych i wartościowych, wjazdami pod pretekstem żydowskości choćby. Ostatnio ubył Julek Strykowski, rzekomo tylko na dziewięć miesięcy, na wykłady do stanu Iowa, ale czyż on powróci? Wyniszczają inteligencję dawnego typu, na jej miejsce pchają się nowe byczki” (K, s. 285).

26 Cyt. za: P. BONDANELLA: *Umberto Eco – semiotyka, literatura, kultura masowa*. Przeł. M.P. MARKOWSKI. Kraków 1997, s. 6. W tym kontekście nie bez znaczenia może być – nie upieram się: pewnie bezwiednie – podanie nazwiska głównego bohatera powieści (autorstwa Georgesa Simenona) inspektora Maigreta; S. BARAŃCZAK w szkicu *W kręgu powieści: Nadludzie w niebieskich mundurach* (w: IDEM: *Czytelnik ubezwłasnowolniony. Perswazja w masowej kulturze literackiej PRL*. Paris 1983) wyjaśnia (zaliczając Simenona do klasyków powieści kryminalno-sensacyjnej), dlaczego polskie powieści tamtego czasu musiały się stawać, od strony literackiej patrząc, niespójną hybrydą, usiłującą skleić w jedną całość kompletnie odmienne modele literatury i systemy wartości (zob. s. 129).

Jerzego Pilcha („Nic na to nie poradzę, ale kiedy czytam zdanie: »Był u Haliny Jacek Kuroń. Ma ciągle kłopoty z odchyleniem prawicowym w łonie KOR-u [...]. Wygląda strasznie. Twarz obrzmiała, przekrwiona, zaropiałe oczy, spuchnięte oczy. [...] Mówi zdartym głosem«. Otóż z powyższego opisu niekoniecznie musi wynikać, iż wszystkie dolegliwości fizyczne herosów podziemia wywoływane były rozpaczliwą kondycją ojczyzny”²⁷), pozostaje zasadniczo poza moimi zainteresowaniami jako autora niniejszej rozprawy. Podobnie nie będzie mnie w tej pracy zajmować typ interpretacji odwołujący się do znaczących braków czy równie znaczących pominięć. Ot, choćby: „Zdaniem jednych niedostatek informacji wskazuje, że odegrała [Juliet Herbert – K.Ł.] niewielką rolę w życiu Flauberta; inni z tego niedostatku wysnuwają wprost przeciwny wniosek i twierdzą, że [...] była z pewnością jedną z kochanek pisarza, być może Wielką Nieznaną Namietnością jego życia, a nawet narzęczoną. Hipoteza zależy bezpośrednio od charakteru biografii”²⁸.

Przy tej okazji raz jeszcze zaznaczę: idzie o zapis rzeczywistości, nie zaś o rzeczywistość samą. Niedługo po wojnie Kisiel pisał:

Gdy znalazłem się w Krakowie, jałem uporczywie porównywać to, co mówili moi koledzy, literaci, dziennikarze, poeci, z tym – co pisali. Porównanie dawało wyniki [...] fantastyczne [...], gdybym dziś napisał wszystko, co wiem, co mi powiedział ten i ów, powstałby efekt nie gorszy od wybuchu bomby atomowej²⁹.

To chyba dobry moment, by poczynić ważną uwagę o charakterze metodologicznym: chodzi o pole analiz w obszernym, to prawda, ale jednak zamkniętym typie materiału, jakim jest dziennik sekretny, traktowany tu jako swoiste uniwersum, jako dzieło mające swój początek i koniec, powstałe bez udziału badacza. Takie ujęcie uprawnia mnie, jak sądzę, do specjalnego określenia sposobu doboru jednostek analitycznych. Wychodząc od problematyki żydowskiej i antysemityzmu nazywanego wprost, kolejne jednostki wyodrębniam na podstawie związków z tymi głównymi tematami, związków takich (i tylko takich), jakie (i jak) zostały zaznaczone w Kisielowych *Dziennikach*³⁰. Ponieważ w tym przypadku w grę

27 J. PILCH: *Za dużo much*. W: IDEM: *Tezy o głupocie, piciu i umieraniu*. Londyn 1997, s. 75.

28 J. BARNES: *Papuga Flauberta*. Przeł. A. SZYMANOWSKI. Warszawa 2011, s. 41.

29 S. KISIELEWSKI: *Wspomnienia i inwektywy*. W: IDEM: *Polityka i sztuka*. Warszawa 1998, s. 209.

30 „To się tak panu tylko zdaje» – powiedziałby Michnikowski. – Możliwe –

wchodzi „dzieło zamknięte” (we wskazanym wcześniej sensie), badacz zadeklarować może, co niniejszym czynię, że ma zamiar objąć analizą wszystkie aspekty związane z tematem głównym analizy. Klucz kategorizacyjny, właściwy przyjmowanej często w socjologii jakościowej analizie treści, nie wydaje mi się najlepszym sposobem obróbki materiału, jaki stanowią dzienniki sekretne **pisarza**.

Czytając raz po raz *Dzienniki Kisiela*, prowadząc w trakcie lektury systematyczne notatki, przyjmowałem kryteria wyboru interesujących fragmentów. I tak, brałem np. pod uwagę żydowskie pochodzenie osoby wymienionej przez Kisiela w *Dziennikach*, 1) tylko jeśli z kontekstu zapisu dziennikowego wynika, że Kisiel pisze o kimś jako o Żydzie, Semicie itp., uwzględniałem 2) różne określenia Żyda/„osoby pochodzenia żydowskiego”, 3) różne kategorie (mieszkający w Polsce – spoza Polski; znani – nieznani; postaci godne podziwu; ci, którzy, kogoś skrzywdzili; emocjonalnie obojętni itd.), 4) relacje innych osób przywoływanych w zapisach Kisiela; zważałem też na to, czy w grę wchodziła 5) narracja własna Kisiela, 6) cytat (wtedy istotny był status zarówno samego cytatu, jak i cytowanej osoby), 7) zaśłyszana i zanotowana przez Kisiela plotka³¹ (z dookreśleniami, podobnie jak w przypadku cytatu). Podobnie **marksizm, komunizm czy nacjonalizm brałem pod uwagę tylko i wyłącznie wtedy, gdy z problematyką żydowską wiązał je sam Kisiel**³². I jeszcze co do związanych z problematyką żydowską uogólnień. Oczywiście, można przyjąć, że „Wszystkie, tak często spotykane na kartach *Dzienników* sformułowania o charakterze uogólniającym, na przykład powiedzenie, że marksizm bez Żydów jest nieporozumieniem, mogą mieć pewną wartość intui-

odpowiem. – Ale mi się zdaje!”. S. KISIELEWSKI (KISIEL): *Lata poślacane, lata szare*. Kraków 1989, s. 679.

31 To ważne. Wspominając czas Marca 1968 roku Janina Paradowska powiada: „Strasznie dużo było plotek [...]. Plotek specjalnie wytwarzanych i rozpuszczanych o różnych ludziach [...]”. J. PARADOWSKA: *A chciałam być aktorką...* Z Janiną PARADOWSKĄ rozmawia Marta STREMECKA. Warszawa 2011, s. 43.

32 „Nie chcę być uznany za maniaka lub za człowieka pozbawionego poczucia humoru, ale co Kisielowi z wiedzy, że jakiś tam drugorzędny muzyk jest, w jego języku, Żydem? Ma to znaczenie pod jednym warunkiem – skoro już chcemy naprawdę logicznie rozumować – jeżeli uważamy, że Żydzi mają jako całość jakieś specyficzne cechy. [...] Skąd więc to wszystko u niego, u Dąbrowskiej, ludzi przecież w pomocy, we współczuciu i w przyjaźni z osobami pochodzenia żydowskiego nieskazitelnym? Myślę, że to po prostu język starej tradycji polskiego miękkiego antysemityzmu”. M. KRÓL: *Maski rozpaczy*. „Tygodnik Powszechny” 1997, nr 3. Do kwestii tej powrócę w dalszych częściach rozprawy. Tu zaznaczyć tylko, że język, jakim posługuje się tu Kisiel, może – tak jak w przypadku cytowanego już Marcina Króla – „razić i oburzać”, nie zmienia to wszak faktu, że jest to język sporych partii *Dzienników*.

cyjną, możemy powiedzieć, że to albo są po prostu żarty, albo że coś w tym jest, ale w gruncie rzeczy są to uogólnienia pozbawione jakiegokolwiek podstawy i z reguły takie, dla których dowodu znaleźć się nie da”³³.

Na marginesie, pewien typ powiązań nie jest, rzecz jasna, tylko Kisielową fanaberią. Jak pisze znakomity historyk Tony Judt: „Żydowsy intelektualiści międzywojennej i powojennej Europy Środkowej byli przez marksizm szczególnie przyciągani [...] »żydokomuna« może być antysemickim epitetem używanym przez nacjonalistyczne środowiska w Polsce, ale przez kilkanaście kluczowych lat opisywała również rzeczywistość. Niezwykły wkład Żydów w historię współczesnej Europy Wschodniej nie może być oddzielony od szczególnego czaru, jaki dla środkowo- i wschodnioeuropejskich intelektualistów miał projekt marksistowski”³⁴. Oczywiście, można przyjąć, że poznawczy status opinii Judta jest zbliżony do innej, zaczerpniętej z tego samego tomu, zgodnie z którą można mówić o pewnych cechach silnie zakorzenionych w tradycyjnej kulturze polskiej: klerikalizmie, szowinizmie, antysemityzmie³⁵. W obu przypadkach idzie wszak o naturalność pewnego rodzaju skojarzeń – do sprawy tej wrócę przy okazji polemiki Kisiela i Marii Hirszowicz.

W tych właśnie ramach interesował mnie obraz problematyki żydowskiej i antysemityzmu w *Dziennikach* Kisiela (tylko w *Dziennikach*, na uboczu pozostawiam także *Historie żydowskie* Kisiela³⁶), jego do nich stosunek, jego widzenie sprawy udziału Polaków żydowskiego pochodzenia w „instalowaniu” w Polsce systemu komunistycznego, Kisielowa ocena ich roli i udziału w ruchu rewizjonistycznym, a wcześniej – w rozwoju filozofii (w tym w szczególności teorii społecznej) marksizmu-leninizmu; dalej – różnica w relacjonowaniu zjawiska antysemityzmu i przedstawianiu losów konkretnych osób; względy ideologiczne w propagowaniu i praktykowaniu antysemityzmu oraz instrumentalizm w jego używaniu, funkcja antysemityzmu przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych w kształtowaniu wizerunku Polski w świecie, paradoksy

33 Ibidem.

34 T. JUDT: *Zapomniany wiek dwudziesty*. Przeł. P. MARCZEWSKI. Warszawa 2011, s. 27. Na marginesie, kiedy Józef Hen przytacza swoją „dziennikową” relację z pamiętnego zebrania ZLP z końca lutego 1968 roku, uznaje kpiące określenie Antoniego Słonimskiego „żydo-antykomuna” za nie najszcześliwszy „neologizm”. J. HEN: *Postscriptum. Rękopis znaleziony w szufladzie. Dziennik 1968*. W: IDEM: *Dziennik na nowy wiek*. Warszawa 2009, s. 456.

35 Ibidem, s. 157.

36 Opublikowane w paryskiej „Kulturze” (1960, nr 12) pod pseudonimem Teodor Klon.

polskiego antysemityzmu tamtych lat, stosunek Kisiele do państwa Izrael³⁷, do nacjonalizmu w ogóle, w tym także do nacjonalizmu polskiego; jego ocena dziedzictwa endecji, a także związki antysemityzmu nad Wisłą z polskim katolicyzmem; wreszcie – układy odniesień, jakie dla wszystkich tych zagadnień przywoływał Kisiel w swych *Dziennikach*; i na ostatek – oparte na autoanalizach samego Kisiele – wątki antysemickie i rasistowskie, jakich on sam dopatrywał się we własnej postawie życiowej.

Oczywiście, dostrzegam możliwość innego, nieco bardziej konwencjonalnego, co zresztą, rzecz jasna, nie byłoby niczym zdrożnym, ujęcia problematyki żydowskiej i antysemickiej w Kisielowych *Dziennikach*, ot, choćby kwestia tożsamości, podziałów społecznych, czy wreszcie różnych afiliacji ideowych, a także różnych strategii zachowań pod koniec lat sześćdziesiątych. Wszystkich tych spraw dotykam wprawdzie w *Innym zapisie*, ale akcenty rozkładałam jednak nieco inaczej.

Podkreślałam w związku z tym raz jeszcze – problemy podejmowane w niniejszej rozprawie interesują mnie jedynie w takiej wersji, w jakiej zostały zapisane w *Dziennikach*. Korzystanie z innych źródeł – w tym z tekstów samego Kisiele – miało za zadanie wyłącznie ułatwienie socjologicznej lektury *Dzienników*. Lektury skoncentrowanej tylko na jednym aspekcie, ale jednak w tym właśnie ujęciu – całościowej. Warto to zaznaczyć, ponieważ *Dzienniki* Kisiele przytaczane i interpretowane fragmentarycznie znajdują miejsce w opracowaniach socjologizującej historii PRL-u³⁸.

Wszystkie wskazane tu, interesujące mnie zagadnienia mają w *Dziennikach* Kisiele wiele odcieni, żadne z nich nie jest wyłożone wprost. Stanowi to zresztą naturę dziennikowego zapisu, a zarazem jeden z powodów, dla których pozostaje on tak interesujący jako przedmiot badań i analiz – także ze względu na oczywiste, bądź

37 Jeśli rzetelne badanie antysemityzmu było na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych tematem tabu, to o Izraelu ukazywały się wówczas publikacje książkowe; miały one jednak charakter jawnie ideologiczno-propagandowy (T. WALICHNOWSKI: *NRF a Izrael*. Warszawa 1967) albo publikowane były w serii popularnonaukowej (R. DYONIZIAK: *Izrael. Przemiany społeczne (w świetle badań izraelskich socjologów i pedagogów)*. Warszawa 1971).

38 Zob. np. A. KRAJEWSKI: *Między współpracą a oporem. Twórcy kultury wobec systemu politycznego PRL (1975–1980)*. Warszawa 2004. „I rzeczywiście, to jest materiał do historii Polski, pełen nie tylko wartościowych i konkretnych informacji, ale i świadectw duchowych, splątania myśli oraz nastrojów”. W. WŁADYKA: *Przyszpilone motyle. („Dziennik” Stefana Kisielewskiego napsuje wiele krwi)*. „Polityka” 1997, nr 2 (2071).

mniej widoczne, sprzeczności. Bardzo często różne, wskazane tu już wątki występują w jednym i tym samym fragmencie *Dzienników*. I splotu tego nie sposób rozplątać, niektóre kwestie zbyt mocno są z sobą powiązane. Stąd uwaga formalna: niektóre z fragmentów *Dzienników* Kisielea (ale także innych prac) będą przywoływane w niniejszej rozprawie więcej niż raz. Zadecydowały o tym pospołu – to, że wydawało mi się konieczne ich przytoczenie w więcej niż jednym miejscu, a także wygoda czytelnika, który nie musi szukać odwołania do cytatu przywoływanego nieraz kilka (kilkadziesiąt) stron wcześniej.

Nie sposób zaprzeczyć, że charakter badanego materiału wpłynął na sposób konstruowania niniejszej rozprawy. Praca ta, przynajmniej jej część empiryczna, budową przypomina zatem, przynajmniej nieco narracyjny *patchwork*. Uznałem jednak, że taka właśnie forma będzie optymalna do przedstawienia analiz tak szczególnego materiału, jakim jest dziennik sekretny pisarza. Forma optymalna nie oznacza formy idealnej, lecz – właśnie: tylko i wyłącznie – zdaniem autora: formę optymalną. Socjolog literatury Paweł Ćwikła, kończąc swą rozprawę poświęconą socjologii w powieściach Janusza A. Zajdla, przytoczył przekonanie autora *Paradyzji*, że żadna „powieść nie może być uznana za złą tylko dlatego, że można by ją napisać inaczej”³⁹. Pozostaje mi podzielać nadzieję, że reguła ta znajduje zastosowanie również w odniesieniu do prac akademickich.

Nawet jednak – choćby zdeterminowany w sporym stopniu właściwościami analizowanego tekstu – wybór takiej, a nie innej formy nie rozstrzyga wszystkich wątpliwości; i w jej bowiem obrębie interpretowany materiał mógłby zostać przedstawiony w inny sposób. Ten, na który ostatecznie się zdecydowałem, wybrany został, po (prze)testowaniu kilku innych wariantów, jako – moim zdaniem – najbardziej przejrzysty. Wiele kwestii zostało w niniejszej rozprawie podanych w uwikłaniu; jeśli nie był to zabieg konieczny (ze względu na charakter przedmiotu badań i przyjęty sposób analizy), to z pewnością, przynajmniej dla autora rozprawy, trudny do uniknięcia. W każdym razie starałem się, w miarę swoich możliwości, mieć stale w pamięci uwagę Waltera Benjamina: „Oddanie tego, co pogmatwane, to nie to samo, co pogmatwana relacja”⁴⁰. Nie chciałbym stwarzać pozorów precyzji tam, gdzie nie było mnie na nią stać. Jednocześnie starałem się precyzji nie mylić z pedanterią.

39 P. ĆWIKŁA: *Boksowanie świata. Wizje ładu społecznego na podstawie twórczości Janusza A. Zajdla*. Katowice 2006, s. 212.

40 W. BENJAMIN: *Park centralny*. W: IDEM: *Twórca jako wytwórca*. Przeł. H. ORŁOWSKI, J. SIKORSKI. Poznań 1975, s. 242.

Wreszcie, co chciałbym wyraźnie zaznaczyć, do wszystkich poglądów, sądów i opinii, które znaleźć można w zapiskach Kisiela, niekiedy wysoce kontrowersyjnych, staram się podchodzić z akademickim dystansem. Moim celem nie jest ani osąd, ani przesłanie. Sam Kisiel w felietonie z „Tygodnika Powszechnego” (a więc formie dyskursu oficjalnego) z roku 1976 przypominał:

„Zechciejcie zrozumieć, że ja nie pochwalam ani nie potępiam, tylko opowiadam”, jak powiedział tysiąc razy przeze mnie cytowany biskup minister Talleyrand. „Nie takim ja szalony, żebym w dzisiejszych czasach cokolwiek mniemał albo też i nie mniemał” – jak z kolei powiedział Witold Gombrowicz⁴¹.

Ta sama uwaga odnosi się do wspomnianych w niniejszej pracy współczesnych publicystyczno-politycznych „gier” Kisiel (ich temperatura pokazuje, że Kisiel nie tylko **można** grać, ale też – że grać **warto**, także w kilkanaście lat po jego śmierci), referuję je tylko i analizuję; własne stanowisko w sprawach kontrowersji związanych ze sposobem przedstawiania ocen ferowanych przez Kisiela i sporów z tym związanych zawieszam na kołku akademickiej dyscypliny. Jak powiada Lejeune: „[...] bardzo trudno napisać złą autobiografię. Idea złej, niedobrej, nieudanej autobiografii jest w zasadzie pozbawiona sensu. Ktoś opowiada swoje życie, robi to, jak potrafi. Jeśli w jego opowiadaniu są »braki« czy »ułomności«, to te braki i ułomności będą przeze mnie interpretowane [...] jako cechy charakterystyczne pewnego ludzkiego losu”⁴².

Wysoce emocjonalne reakcje na *Dzienniki* Kisiela, ich często mocno cierpki odbiór, nie mogą zmienić faktu, że takie właśnie zapiski Kisiela były – i tak właśnie zostały przedstawione czytającej publiczności w cieszącym się niezwykle popularnością, niezwykle wysokim jak na tego rodzaju publikację (licząc wszystkie wydania), ponadstutysięcznym nakładzie⁴³.

I jeszcze uwaga o języku, jakim pisana jest ta rozprawa. Odstaje on nieco od typu narracji najczęściej spotykanego w socjologicznym mainstreamu, w tym także od stylu moich prac z tego nurtu,

41 S. KISIELEWSKI (KISIEL): *Lata pozłacane...*, s. 515.

42 P. LEJEUNE: *Sekretny zeszyt on-line*. Rozmowa z Philippe'em LEJEUNE'EM o autobiografii i dziennikach osobistych. „Rzeczpospolita” z 4–5 maja 2002. Dodatek „Rzecz o Książkach”.

43 Dla porównania – pięciotomowe wydanie dzienników Marii Dąbrowskiej w roku 1988 miało nakład 50-tysięczny, a pełna 13-tomowa wersja z roku 2010, którą wydał Wydział Nauk Społecznych PAN, została opublikowana w nakładzie 300 egzemplarzy.

nawet tych opartych na badaniach jakościowych⁴⁴. Nie zamierzam z pewnego rozluźnienia języka, jakiego w pisaniu tej rozprawy używam, czynić cnoty. Jednak odmienności językowe i stylistyczne są tu nieprzypadkowe i pewnie, przynajmniej w jakiejś mierze, trudne do uniknięcia. Wynikają one, po pierwsze, z proponowanego tu rozumienia uprawiania socjologii literatury; po drugie zaś, gdyby pierwsze miało się okazać niewystarczające, to powiem, że język, jakim w tej pracy operuję, starając się zachować, o ile było to wedle mnie możliwe, akademicki rygor i dystans, uwzględnia jednak (w stopniu, w jakim, jak miemam, powinien to czynić) specyfikę badanego materiału. Przypomina się tu od razu fragment z *Dziennika* Witolda Gombrowicza: „Tych, którzy pozwalają sobie mówić o mnie nudno, karzę okrutnie: umieram im w ustach i oni mają w swoim otworze gębowym pełno mojego trupa”. Cytat ten warto przypomnieć także dlatego, że przywołał go w swojej fundamentalnej pracy o Gombrowiczu Jerzy Jarzębski. Przywołał i przeprosił: „za natręctwo tego obrazu, ale kto go spróbuje ominąć lub zlekceważyć, ten w swojej pracy najzwyczajniej blaguje”⁴⁵.

Otóż reguła ta w przypadku Kisiela, oponenta, ale i wielbi-ciela, a także – w jakiś sposób i w jakimś stopniu – naśladowcy Gombrowicza: „[...] czasem podejrzewam nawet, czy Tomasz Staliński to nie tylko pseudonim i czy autorem *Cieni w pieczarze* nie jest wzbogacony doświadczeniem, a przez to mądrzejszy Witold Gombrowicz” – pisał w *Kulturze* Jacek Salski (u, s. 146)⁴⁶

44 Zob. np.: K. ŁĘCKI, P. WRÓBLEWSKI: *Język jako element tożsamości kulturowej*. W: *Społeczne problemy Górnego Śląska we współczesnych badaniach socjologicznych*. Red. W. ŚWIĄTKIEWICZ. Katowice 1993; K. ŁĘCKI, K. WÓDZ, J. WÓDZ, P. WRÓBLEWSKI: *The Social World of Silesians. Reconstruction of the Contents of Everyday Consciousness*. „Polish Sociological Review” 1994, nr 3 (107); K. ŁĘCKI, K. WÓDZ, P. WRÓBLEWSKI: *Górnośląscy Niemcy (ideologia, instytucjonalizacja, potoczność)*. „Przegląd Polonijny” 1995, nr 1.

45 J. JARZĘBSKI: *Gra w Gombrowicza*. Warszawa 1982, s. 11.

46 Warto zwrócić uwagę na przeplatanie się felietonu i dziennika w twórczości Gombrowicza i Kisiela. Zob.: W. GOMBROWICZ: *Testament. Rozmowy z Dominique de Roux*. Kraków 1996, s. 105; S. KISIELEWSKI (KISIEL): *Lata pozłacane...*, s. 5. Strategia taka, zresztą wcale nierzadka, bywa, że zaznaczona w odautorskich deklaracjach (zob. np. J. PILCH: *Bezpowrotnie utracona lewyręczność*. Kraków 1998, s. 80–81), sygnalizuje bardziej wyrafinowaną, pod względem środków stylistycznych, formę pisarską dziennika sekretne go literata, jeśli porównać ją z zapiskami dziennikowymi kogoś, kto piórem się zawodowo nie para. Jest to zjawisko częściej analizowane w przeznaczonym do regularnego druku *Dzienniku* Gombrowicza niż w sekretne ych dziennikach Kisiela, ale nie oznacza to, że u tego ostatniego jest ono nieobecne.

– obowiązuje tym bardziej. Innymi słowy, kiedy Kisiel (który swoje felietony muzyczne podpisywał Dr J.E. Baka) żartobliwie zaproponował utworzenie Chrześcijańskiej Unii Jedności, to oczywiście trzeba zwrócić uwagę, że w istocie szło mu o akronim, ale jednocześnie warto mieć świadomość, że uczone określenie w niczym nie zmieni sedna sprawy. Nie zawsze zresztą, nie w każdym przypadku, akademicki makijaż jest możliwy. Kiedy Andrzej Kijowski, tłumacząc przywoływaną w tej pracy książkę, esej Jose Cabanisa o Saint-Simonie, pisze w swoim *Dzienniku*: „Straszny chuj. Nienawidzę dewocji. Nawet nie przypuszczałem, że aż tak bardzo”⁴⁷, to epitet, jakim Kijowski obdarzył Saint-Simona, oddać można inaczej już tylko przez omówienie. Podobnie, pisząc np. o *nagonce* antysemitycznej, nie szukam dla tego kolokwializmu innych określeń.

Inna sprawa: analizując i interpretując *Dzienniki* Kisiel, chętnie sięgałem po prace polskich autorów współczesnych Kisielowi; jeśli było to możliwe, to zwłaszcza tych wspominanych w dziennikowych zapiskach przez felietonistę „Tygodnika Powszechnego”. Dotyczy to zarówno tekstów naukowych (np. Głowiński, Pomian), wspomnieniowych (np. M. Król, A. Smolar, Passent, Bugaj, Dorn, Kijowski) czy literackich (Konwicki, Głowacki). Za wyborem takim stało niedające się być może do końca obiektywnie uzasadnić przekonanie, że „zapisy” takie nieco lepiej niż inne, poświęcone tej samej problematyce, pozwalają wnikać w specyfikę miejsca i czasu *Dzienników* Kisiel.

Przygotowanie i opracowanie niniejszej rozprawy zajęło mi sporo czasu. W pewnym momencie w wersji pierwotnej rozrosła się niepomrotnie i (niepostrzeżenie dla autora) przekroczyła okrągły milion znaków. Starałem się, zgodnie z życzliwymi sugestiami Recenzenta, dokonać stosownych skrótów; Profesor Zbigniew Bokszański z niezwykle taktownym podpowiedział mi nie tylko, że nut jest za dużo, ale także wskazał, których jest zbyt wiele, a jakich brakuje.

Mimo to zadanie nie było dla mnie łatwe. Każdy, kto skomponował najskromniejszy nawet utwór (a rozprawa ta jest w jakiś sposób właśnie skomponowana⁴⁸), wie doskonale, jak trudno dokonywać

47 A. KIJOWSKI: *Dziennik 1970–1977*. Kraków 1998, s. 352. Oczywiście, w ostateczności wszystko pozostaje kwestią redaktora – „Mołotow dokonał redakcji dzieł Lenina, zastępując słowo gówniany wielokropkiem [...]”. Zob. S.S. MONTEFIORE: *Stalin. Dwór czerwonego cara*. Przeł. M. ANTOSIEWICZ. Warszawa 2004, s. 43.

48 W tym sensie skomponowana, że nie „komponowała się sama”, jak pisze w słowie *Od autora* Tadeusz ŻELEŃSKI (BOY) o *Obrachunkach fredrowskich* (Warszawa 1989).

w nim najbardziej nawet koniecznych cięć. Ostatecznie zdecydowałem się – oprócz skrótów mających charakter techniczny – zrezygnować z przesadnego obciążania pracy literaturą przedmiotu, a także z dwu względnie autonomicznych części. Pierwsza z nich poświęcona była roli cenzury w życiu pisarskim Kisiela. Temat to obszerny, a w „dzienniku sekretnym” zajmująca jest w zasadzie tylko cenzura nieinstytucjonalna – autocenzura samego Kisiela, ewentualna cenzura rodzinna czy towarzyska. Kilka najbardziej istotnych dla niniejszej rozprawy – a tych właśnie kwestii dotyczących – uwag włączyłem do rozdziału *Kisiel i jego „Dzienniki”*. *Między obiegowym a oficjalnym*. Inna część, w ostatecznej wersji pracy pominięta, dotyczyła „niestandardowych danych socjologicznych”; dziennik sekretny pisarza jest tylko jedną z form (i to wcale nie najważniejszą) tego rodzaju danych. Obie części wykraczałyby poza zasadniczy obrys przedmiotu zainteresowań tej pracy. Problem cenzury dotyczy w większym stopniu niedziennikowej, czyli publikowanej na bieżąco, twórczości Kisiela; część poświęcona „niestandardowym danym socjologicznym” kieruje nas w obszary bardziej ogólnej refleksji teoretycznej i metodologicznej. Obiecuję sobie obu tym ciekawym dla mnie kwestiom poświęcić osobne, odpowiednio poszerzone studia.

Indeks osób i postaci fikcyjnych

Abramow Jarosław 284

Abrantès Laura 'd 137, 366, 378

Adam W. 340

Adamczyk Kazimierz 61, 366

Adler Laure 233, 366

Adorno Theodor W. 67, 141, 295, 366

Agryppina (Iulia Agrippina Minor) 146,
147

Aleksander III 54, 56, 103

Aleksandrowicz Janina 233, 366

Alsop Steward 252

Amalrik Andrei 301

Ambroziewicz Jerzy 276

Amiel Henri-Frédéric 7, 93, 95, 97, 366,
374

Amsterdamski Piotr 100, 143, 373

Amsterdamski Stefan 79, 146, 155, 367,
377

Anderman Janusz 208, 366

Anders Jarosław 318, 368

Andrzejewski Jerzy 18, 35, 48, 50, 61, 86,
90, 97, 109, 118, 122, 167, 189, 196, 205,
241, 279, 283, 366, 373

Antoninowie 147, 379

Antosiewicz Maciej 26, 71, 79, 367, 381

Archidamos 156

Arendt Hannah 9, 154, 157, 231, 233, 356,
366

Aristophanes 206

Aristow Awierkij 335

Arneth Alfred 204, 205

Aron Raymond 8, 56, 118, 181, 187, 188,
189, 254, 255, 366, 378

Arski Stefan 258, 259, 260, 272, 353

Arystoteles 245

Ash Timothy Garton 79, 111, 123, 366, 379

Assouline Pierre 136, 137, 366

Asteriks 228, 369

Atlas James 91, 100, 130, 197, 245, 331, 366

Auerbach Erich 67

Augustyn z Hippony (św. Augustyn) 125

Austen Jane 82

Azouvi François 87, 385

Babel Izaak 71

Babinicz Waldemar 282, 283

Babiuch Edward 306

Baczko Bronisław 66, 79, 86, 87, 296,
298, 366, 377, 384

Bainville Jacques 156, 366

Bajer Magdalena 116, 387

Baka J.E. (Stefan Kisielewski) 26

Bakst Ryszard 282

Balcerek Ewa 76, 388

Ballard James G. 83

Baran Agna 113, 384

Baran Bogdan 385

Barańczak Stanisław 18, 163, 366

Barcikowski Kazimierz 306

Barczyński Jacek 8, 386

Bareja Stanisław 80

Barker Francis 72, 378

Barley Nigel 227, 366

Barnes Julian 19, 366

Barthes Roland 93, 95, 120, 133, 188, 367, 376

Bartold Robert 77, 375

Bartoszewski Władysław 178, 224, 280,
281, 308, 338, 367

- Bascomb Neal 233, 367
 Baszkiewicz Jan 137, 156, 157, 166, 171, 193, 367
 Bateson Gregory 152
 Batko Zbigniew 91, 97, 115, 143, 247, 367, 386, 389
 Batorowicz-Wołowiec Katarzyna 42, 388
 Baudolino 117, 370
 Bauman Zygmunt 91, 166, 297, 333, 367
 Beaumont Gustave de 204
 Beauvoir Simone de 90, 382
 Bell Daniel 155, 367
 Bellamy Chris 79, 367
 Bellow Saul 90, 91, 100, 101, 130, 143, 145, 197, 232, 245, 247, 248, 331, 364, 366, 367
 Benjamin Walter 23, 67, 352, 367
 Benesz Edward (Beneš Edvard) 291
 Berger Peter L. 353, 367
 Bergman Ingmar 122, 367
 Bergson Henri 105
 Berlin Issac 130, 367
 Berling Zygmunt 316, 334
 Berman Jakub 32, 169, 221, 222, 264, 278, 284, 301, 302, 321, 325, 335, 342, 357, 386
 Bernat Andrzej 47, 78, 369, 379
 Bernstein Eduard 296
 Beylin Paweł 311
 Beynar Leon Lech (pseud. Pawła Jasienicy) 270, 316, 367
 Beynar-Czeczott Ewa 226, 367
 Białecki Ireneusz 277, 278, 356
 Bielas Katarzyna 215, 376
 Bielecki Marian 69, 367
 Bielecki Tadeusz 324
 Bieliński Wissarion 32
 Bieniasz Stanisław 331, 367
 Bieńkowska Ewa 33, 367
 Bieńkowska Wiera 106, 368
 Bieńkowski Władysław 298, 336
 Bierdiajew Mikołaj 119
 Bieroń Tomasz 14, 44, 142, 145, 367, 371, 385
 Bikont Anna 32, 236, 368
 Bilik Andrzej 223
 Billig Wilhelm 293, 294
 Bloom Allan (zob. Ravelstein Abe) 91, 130, 143, 367
 Bluche François 106, 368
 Blumstein Seweryn 262
 Błaut Sławomir 126, 375
 Błoński Jan 45, 46, 47, 111, 132, 159, 204, 236, 368
 Bobkowski Andrzej 167, 204, 368, 386
 Bobrzyński Michał 54, 322
 Bocheńska Maria 36, 106, 227, 368, 385
 Bocheński Aleksander 36, 105, 106, 227, 311, 368, 385
 Boigne hrabina de (Adèle d'Osmond) 96
 Boislisle Arthur Michel 107
 Bojańczyk Joanna 93, 368
 Bojarska Anna 78
 Boksański Zbigniew 4, 26, 142, 232, 368, 411, 413
 Bolecki Włodzimierz 69, 204, 346, 372, 379
 Bonald Louis Gabriel Ambroise de 139
 Bonapartowie 137
 Bondanella Peter 18, 368
 Borejsza Jerzy 32, 222, 321, 377
 Borges Jorge Luis 89
 Boulanger Georges Ernest Jean-Marie 335
 Bourdieu Pierre 68, 368
 Boy-Żeleński Tadeusz 26, 40, 108, 143, 155, 222, 266, 328, 376, 391
 Bradbury Malcolm 318, 368
 Bradecki Andrzej 226, 368
 Brakoniecki Kazimierz 237, 368
 Bralczyk Jerzy 55
 Brandys Kazimierz 48, 51, 77, 121, 128, 177, 189, 368
 Brandys Marian 61, 374, 389
 Bratkowski Stefan 186
 Braudel Fernand Paul 74, 368
 Braun Robert 204, 205
 Breżniew Leonid I. 220, 289
 Britten Austin Paul 117, 368
 Brodzka Alina 102, 161, 193, 382, 389, 397
 Brojdes Michał 264
 Bromberg Adam 294, 343

- Broniewski Władysław 237, 238
 Brooks David 83
 Bruccoli Matthew 95
 Bruce 345
 Brudnicki Jan Z. 99, 390
 Brunschvicg Léon 155
 Brus Włodzimierz 296, 297, 344
 Brzeziński Jerzy 65, 379
 Brzozowski Stanisław 90, 368
 Brzustowski Tomasz 187, 215, 368
 Bucholc Marta 96, 159, 390
 Budrewicz Ewa 51, 115, 369, 381
 Budzyński Tomasz 346, 368
 Buechler Charlotte 60
 Bugaj Ryszard 26, 278, 368
 Bülow Bernhard von 103
 Burbonowie 171
 Burdziej Stanisław 144, 382
 Burek Tomasz 37, 46, 47, 61, 132, 133, 183, 364, 369
 Burke Edmund 119
 Burke Peter 79, 130, 159, 369
 Burckhardt Jacob 144
 Burroughs William S. 83
 Burszta Wojciech Józef 228, 369
 Buruma Ian 235, 369
 Byrski Zbigniew 254
- C**abanis José 26, 42, 90, 106, 186, 187, 369
 Callois Roger 72, 369
 Canetti Elias 211, 369
 Caryca 221, 387
 Casanova Giacomo 107, 157
 Ceynowa Andrzej 166, 367
 Chałasiński Józef 298
 Chałubiński Michał 171, 193, 367
 Chamberlain Arthur Neville 167
 Chandler Raymond 51, 115, 118, 369, 381
 Charchalis Wojciech 100, 380
 Chateaubriand François-René de 36, 42, 43, 111, 114, 126, 369, 373
 Chesterton Gilbert K. 130, 369
 Chiaromonte Nicola 109, 369
 Childs Borlase Elward Wyndham 93
 Chłędowski Kazimierz 196
- Choisy François-Timoléon de 106
 Chodakiewicz Marek J. 273, 369
 Chojnowski Andrzej 42, 388
 Chopin Fryderyk 331
 Christie Agatha 32, 369
 Chruszczow Nikita S. 82
 Chruslińska Irena 59, 369
 Chrzanowska Klementyna 117, 368
 Chrzanowski Wojciech 117, 368
 Churchill Winston 54, 239, 383
 Chylińska Kamila 255
 Ciano Galeazzo Hr. 239, 369
 Cieslakiewicz 232
 Cila 103, 387
 Ciołkosz Adam 104, 370
 Cioran Emil 39, 89, 127, 164, 369, 380
 Cisarz Czesław 302, 311
 Ciuńdziewicka 109
 Claudel Paul 109, 110, 385
 Clifford James 244, 369
 Cohn-Bendit Daniel 295, 298, 351
 Conrad Joseph 65, 186, 244, 369
 Constant Benjamin 7, 364, 369
 Cook Stuart 38, 60, 129, 158, 374
 Corvisier André 106
 Coser Lewis A. 144, 382
 Croce Benedetto 168
 Cronin Vincent 106, 369
 Cuff E.C. 76, 384
 Cybis Jan 196
 Cyrankiewicz Józef (Cyrano) 242, 267, 300, 335
 Czapski Józef 61, 97, 369
 Czarnik Szymon 77, 384
 Czarnowski Stefan 95
 Czermińska Małgorzata 35, 117, 118, 177, 205, 369
 Czerniakow Adam 91, 195, 391
 Czerniawski Adam 61, 62, 112, 370
 Czernyszewski Mikołaj 32
 Czyżewski Lech 91, 94, 197, 232, 245, 331, 366, 367, 386
 Czyżewski Marek 13, 368
- Ć**wikła Paweł 23, 65, 147, 271, 370

- D**ahrendorf Ralf 103, 120, 121, 202, 271, 370
 Dajan Mosze 258, 270, 334
 Dali Salvador 94, 383
 Danek Danuta 74, 373
 Dangeau (właśc. Courcillon Philippe de) 90, 106, 107
 Dasko Henryk 169, 197, 370, 388
 Dastych M. David 142, 384
 Daszyński Ignacy 323
 Davies Norman 15, 71, 370
 Dawid 315
 Dąbrowska Maria 7, 24, 36, 48, 60, 62, 93, 96, 123, 126, 128, 138, 173, 188, 198, 199, 204, 212, 224, 246, 247, 252, 269, 272, 321, 358, 368, 370, 386
 Dejmek Kazimierz 186
 Denisowicz Iwan 82
 Derrida Jacques 33, 159, 385
 De Torcy (właśc. Colbert Jean-Baptiste) 106
 Deutsch Morton 38, 60, 129, 158, 374
 Dick Philip K. 83
 Diderot Denis 33
 Djilas Milovan 104, 370
 Dłuski Wiktor 42, 86, 157, 366, 367, 369, 388
 Dmochowski Franciszek Salezy 114, 369
 Dmowski Roman 249, 270, 312, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 381
 Dobosz Andrzej 205, 219, 345
 Doboszyński Adam 326
 Dobraczyński Jan 324
 Dobrolubow Mikołaj Aleksandrowicz 32
 Dobrowolski Jerzy 226
 Dobrowolski Stanisław Ryszard 83, 263
 Dojarenko Eugenia 123
 Doleżał-Nowicka Irena 43, 389
 Dołęga-Mostowicz Tadeusz 118, 370
 Domański Henryk 70, 98, 159, 231, 379, 383, 387
 Don Kichot 178
 Dorn Ludwik 26, 320, 370
 Dostojewski Fiodor 83, 115
 Dramińska-Joczowa Maria 121, 386
 Drewnowski Tadeusz 36, 48, 96, 123, 126, 173, 188, 199, 224, 247, 252, 272, 370
 Drozdowski Bohdan 47
 Drwiega Marek 87, 385
 Drzewiecki Zbigniew 318
 Dubczek Aleksander 337
 Dubois Guillaume (Dubček Aleksander) 187
 Du Bos Charles 51
 Dudek Antoni 312, 370
 Dunin Kinga 81, 370
 Dunin-Wąsowicz Krzysztof 42, 370
 Dygat Stanisław 8, 193, 198, 227, 370
 Dymyszcz 305
 Dioniziak Ryszard 22, 65, 125, 370
 Dyźma Nikodem 118, 370
 Dziadek Adam 188, 376
 Dzielski Mirosław 183
 Dzierżyński Feliks 170, 320
 Dzurak Ewa 120, 152, 244, 371
- E**agleton Terry 83, 370
 Eco Umberto 10, 18, 44, 45, 75, 114, 116, 117, 142, 153, 154, 163, 166, 368, 370, 371
 Eichmann Adolf 154, 233, 366, 367
 Eile Marian 185, 319, 337, 354, 355, 356
 Eile Stefan 46, 371
 Eisler Jerzy 15, 268, 371
 Ekier Jan 190
 Eliade Mircea 30, 40, 51, 94, 114, 371
 Elias Norbert 188, 376
 Escarpit Robert 67, 72, 81, 155, 371
 Eszkol Lewi 309
 Evans Arthur 58
 Evans-Pritchard Edward Evan 130
- F**alski Maciej 89, 369
 Fejtő François 205, 371
 Feldman Józef 139, 371
 Fénelon François 106
 Ferdynand VII 43
 Field Herman 291
 Field Noel 291
 Figes Orlando 32, 371
 Fik Marta 35, 371
 Filip II 51, 52, 383
 Filipski Ryszard 262, 267, 327
 Fini Lenor 59

- Fischer-Fabian Stephan 57, 58, 371
 Fiszer Ewa 31, 371
 Fitzgerald Francis S. 95, 386
 Fitzgerald Zelda 95, 386
 Flaszen Ludwik 193, 371
 Flaubert Gustave 19, 366
 Floriban Celestin Guittard de 86
 Forsyth Friderick 104, 371
 Fotek Jan 330
 Fowles John 31, 43, 371
 France Anatol 280
 Frank Anna 203, 385
 Frank Otton 203
 Frankiewicz Małgorzata 103, 385
 Frazer Hugh 233
 Frazer James G. 152
 Frelek Roman 327
 Frentzel Janina 38, 129, 136, 374, 390
 Freud Sigmund 144, 169
 Frisch Max 40, 377
 Friszke Andrzej 195, 205, 371
 Fromm Erich 94, 371
 Fudakowski Kazimierz 239, 369
 Furedi Frank 80, 238, 347, 371
 Furet François 29, 156, 173, 296, 371

G
 Gajewski Stanisław 234
 Gałczyński Konstanty Ildefons 197, 273
 Gapon Geоргий Apollonowicz 167
 Garbal Łukasz 69, 371
 Garcin Jérôme 137, 366
 Garewicz Jan 350, 385
 Garlicki Andrzej 211, 371
 Garliński Józef 37, 117, 382
 Gaulle Charles de 58, 314, 373
 Gawin Dariusz 81, 327, 371, 386
 Gawlicz Katarzyna 74, 389
 Geertz Clifford 73, 95, 120, 129, 130, 141, 144, 152, 159, 244, 371
 Geremek Bronisław 74, 368
 Gębala Stanisław 363, 372
 Gide André 39, 46, 109, 110, 177, 202, 373
 Giebułtowski Jerzy 166, 367
 Giedroyc Jerzy (Książę) 53, 140, 175, 197, 206, 208, 215, 246, 253, 258, 299, 301, 311, 351, 372, 381
 Gierek Edward 32, 168, 177, 220, 242, 262, 285, 306, 333
 Giertych Jędrzej 170, 274, 323
 Gilewicz Joanna 297, 376
 Ginsberg Allan 251
 Girard Alain 36
 Girard René 231, 333
 Giza Anna 38, 372
 Glaser Barney G. 141, 372
 Gluck Leopold 324
 Glucksmann André 232, 372
 Gluza Renata 132, 384
 Głowacki Janusz 26, 35, 40, 47, 160, 162, 163, 168, 202, 267, 268, 269, 372
 Głowiński Michał 16, 17, 26, 36, 47, 55, 70, 72, 84, 101, 102, 167, 173, 193, 196, 228, 297, 372
 Gnom 221, 387
 Gockowski Janusz 69, 345, 379
 Godyń Mieczysław 157, 366
 Goethe Johann W. 331
 Goffman Erving 143, 144, 347, 372
 Gogh Theo van 235, 369
 Gogol Nikołaj W. 32
 Golde Kazimierz 17
 Goldmann Lucien 67, 68, 72
 Goldstücker Edward 35, 302
 Goliat 315
 Gombrowicz Rita 59, 372
 Gombrowicz Witold 7, 24, 25, 39, 40, 46, 48, 52, 56, 57, 59, 61, 65, 69, 70, 84, 105, 108, 110, 111, 121, 132, 138, 139, 146, 147, 155, 159, 175, 178, 187, 196, 197, 201, 202, 208, 254, 345, 346, 363, 366, 367, 368, 371, 372, 374, 377, 379, 382, 388, 389
 Gomułka Władysław (Wiesław) 63, 177, 190, 200, 220, 222, 248, 255, 256, 282, 284, 285, 288, 289, 290, 293, 294, 296, 297, 303, 305, 306, 310, 317, 318, 320, 322, 326, 330, 332, 333, 335, 336, 340, 341, 342
 Goncourt de Edmond 11, 99, 199, 202, 372
 Goncourt de Jules 11, 99, 199, 202, 372
 Gondowicz Jan 11, 178, 365

- Gontarz Ryszard 84, 222, 335
 Gorzko Marek 141, 372
 Gouhier Henri 155
 Gowin Jarosław 81, 372
 Goździk Lechosław 336
 Górnicka-Kalinowska Joanna 296, 371
 Górnicki Wiesław 171, 201
 Górski Jerzy Jan 289, 384
 Graczyk Roman 50, 191, 373, 390
 Graff Piotr 38, 129, 136, 374, 390
 Grant Avaram 16
 Grant Michael 146, 147, 373
 Gray John 82, 83, 91, 373
 Green Anna 211
 Green Julien 39, 105, 114, 115, 127, 136, 211, 373
 Griffiths William 286, 308, 339
 Grinberg Daniel 357, 366
 Griswold Wendy 72, 373
 Grocholski Stanisław 326
 Grosfeld Jan 155, 385
 Gross Jan Tomasz 150, 151, 236, 336, 369, 373
 Grudzińska-Gross Irena 204, 373
 Gruszczyński Krzysztof 264
 Grydzewski Mieczysław 198, 206
 Grzegorz XIII 102
 Grzegorz L. 306
 Grzeniewski Ludwik Bohdan 199
 Grzesiuk Stanisław 221
 Grzymkowski Jerzy 262, 327
 Gui Bernardo 164, 377
 Gutkowska Barbara 122, 373
 Guyot Raymond 291
 Guze Joanna (J.G.) 7, 97, 99, 111, 177, 202, 366, 369, 372, 373, 374

Habura Miłosz 79, 367
 Hademann Oskar 232, 375, 384
 Haffner Sebastian 291, 305
 Hall Aleksander 55, 58, 132, 183, 217, 241, 373
 Hamilton (właśc. Słojewski Jan Zbigniew) 52, 72, 118, 373, 386
 Hanuszkiewicz Adam 185
 Hardtwig Wolfgang 160
 Harris Albert 190
 Harris Mark 197
 Harris Robert 100, 143, 347, 373
 Harth Dietrich 160
 Haszek Jarosław (Hašek Jaroslav) 160, 373, 376
 Hauser Arnold 67, 74, 75, 373
 Hebbel Christian Friedrich 168
 Heine Henryk 299, 318
 Helsztyński Stanisław 11, 388
 Hemar Marian 165, 373
 Hen Józef 21, 122, 373
 Hannelowa Józefa 205, 228, 229, 373
 Henry (Henry Glyph) 247
 Herbert Juliet 19
 Herbert Katarzyna 88, 354, 373
 Herbert Zbigniew 58, 87, 88, 149, 150, 193, 245, 252, 350, 354, 373, 374
 Herbst Emil 340, 344
 Hercen Aleksandr I. 32, 103, 104, 374
 Herder Johann Gottfried 160, 375
 Herling-Grudziński Gustaw 37, 48, 61, 168, 177, 204, 246, 247, 248, 366, 374, 389
 Hernas Czesław 70, 385
 Herodot 160, 161, 375
 Hertz Aleksander 49, 235, 236, 256, 257, 289, 331, 345, 346, 371, 374
 Hertz Paweł 78, 114, 148, 182, 214, 217, 220, 241, 262, 263, 268, 269, 327, 328, 329, 330, 337, 347, 353, 369, 374, 381, 382
 Hertz Zofia 59, 369
 Heska-Kwaśniewicz Krystyna 89, 202, 366
 Hidegkuti Nándor 60, 374
 Himelbach Jan 280
 Hirsowicz Maria 21, 168, 256, 290, 351, 374
 Hitler Adolf 166, 256, 261, 262, 271, 276, 295, 308, 309, 315, 323, 324, 340, 357
 Hobsbawn Eric 82, 101, 374
 Hoffman Iwona 61, 374
 Hoffman Michał 292, 342
 Holden Inez 199
 Holewiński Wacław 46, 192, 381
 Hollingdale Reginald John 204, 374

- Horodyński Dominik 196
 Horubała Andrzej 198, 374
 Houellebecq Michel 136, 137, 366
 Hrabal Bohumil 59, 60, 374
 Hrabyk Klaudiusz 324
 Hrycak Beata 32, 371
 Huelle Paweł 101, 374
 Hulme Peter 72, 378
 Hułas Magdalena 71, 142, 380
 Hume David 155
 Husak Gustaw (Husák Gustáv) 302
 Hutnikiewicz Artur 70, 379, 385
 Huxley Aldous 82
- I**onesco Eugène 30
 Irzykowski Karol 120, 168, 179, 184, 217, 219, 261, 374, 381
 Iversen Margaret 72, 378
 Iwaszkiewicz Jarosław 87, 102, 168, 196, 202, 205, 266, 374, 382
 Iwaszkiewicz Maria 107, 374
 Iwaszkiewiczowa Anna 41, 107, 374, 381
 Izdebski Witold 65, 374
- J**abłoński Henryk 285
 Jackowska Anna 112
 Jack-Roller 10, 385
 Jagodziński Zdzisław 37, 117, 382
 Jahoda Marie 38, 60, 129, 158, 374
 Jakobson Roman 243
 Jakóbczyk-Rakowska Magdalena 100, 388
 Jakubowski Jan Zygmunt 70, 385
 Jakubowski Jarosław 103, 385
 James Henry 51
 Jan Paweł II (Karol Wojtyła) 226, 368
 Jancar Drago 92, 374
 Janczewska-Altyńska Iwona 209, 374
 Janicka Barbara 116, 156, 204, 371, 373, 382
 Janion Maria 97, 374
 Jankowski Robert 236, 370
 Jaroński Robert 277, 278, 357
 Jarosz Krzysztof 39, 369
 Jaroszewicz Piotr 283
 Jarring Gunnar 303
- Jaruzelski Jerzy 88, 374
 Jaruzelski Wojciech 119, 138, 184, 214, 374
 Jarzębski Jerzy 25, 69, 346, 372, 374, 379
 Jasienica Paweł (właśc. Beynar Leon Lech) 48, 195, 226, 270, 308, 316, 327, 368, 374
 Jasiński Bruno 191, 192
 Jasińska Maria 84, 375
 Jastrun Mieczysław 114, 204, 222, 321, 375, 386
 Jastrun Tomasz 114, 244, 245, 375
 Jausss Hans Robert 75, 375
 Jaworski Marek 223
 Jedlicki Jerzy 55, 130, 131, 367, 375
 Jedlicki Witold 299, 375
 Jeleński Konstanty A. (Kot Jeleński) 59
 Jerzy VI 166
 Jezierski Ireneusz 233, 234, 375
 Jeżewski Władysław 142, 157, 204, 374, 384
 Jodłowiec-Dziedzic Anna 232, 375
 Johnson Paul 232, 233, 375
 Jomini Antoine-Henri 160
 Józef II 204, 205, 373
 Józewski Henryk 98, 386
 Judt Tony 21, 77, 178, 179, 352, 353, 375
 Junger Ernst 123, 126, 375
 Junot Jean-Andoche 137
 Jurandot Jerzy 341
 Jurzykowski Alfred 176
- K**ac Suchy (właśc. Katz-Suchy Juliusz) 222, 287
 Kaczmarek Marian 105, 206, 376
 Kaczorowski Aleksander 60, 374
 Kafka Franz 31, 167, 375
 Kahn Jean-François 44
 Kalinowska-Król Julia 82, 374
 Kalinowska-Styczeń Elżbieta 95, 386
 Kałężny Jerzy 160, 382
 Kałużyński Zygmunt 8, 212, 375
 Kamińska Anna 114, 375
 Kamińska Ida 264
 Kamiński Adam 91, 92, 375
 Kamionkowa Janina 74, 373
 Kamyczek (właśc. Ipohorska Janina) 356

Kania Ireneusz 89, 155, 369, 376
 Kansy Andrzej 61, 379
 Kant Immanuel 154, 155, 352
 Kapuściński Ryszard 88, 104, 116, 160, 161, 186, 246, 250, 375, 387
 Kargul M. (Kargiel A.I., właśc. Kierbel A.I.) 12, 281, 297
 Karkowski Czesław 160, 390
 Karłowski Jan 94, 371
 Karol X 42, 369
 Karpiński Jakub 29, 78, 151, 375
 Karpiński Wojciech 52, 149, 162, 172, 184, 194, 199, 274, 375
 Karsov Nina 49, 375
 Karst Roman 265, 285, 339
 Kartezjusz 155
 Kasprzak Marcin 320
 Kasprzykowski Jacek 13, 381
 Kasprzysiak Stanisław 109, 369
 Katon Marek Porcjusz 189, 190, 222, 264
 Kautsky Karl 298
 Kądziała Paweł 107, 374
 Kąkol Kazimierz 84, 222, 234, 343
 Kelley Donald R. 160, 375
 Kemp-Welch Anthony 297, 376
 Kencbok Bronisław Sylwin 237
 Kersten Krystyna 336, 376
 Keynes John Maynard 91, 247
 Kędzierski Sławomir 309, 384
 Kępa Józef 310, 314, 334
 Kętrzyński Wojciech 326, 327
 Kieniewicz Stefan 56
 Kirszensztajn-Szewińska Irena / Irena Kirszensztejn-Szewińska 242, 243, 251
 Kiesłowski Krzysztof 186
 Kijowski Andrzej 26, 61, 90, 138, 186, 191, 204, 219, 227, 301, 362, 369, 376, 386
 King David 160, 376
 Kissinger Henry A. 308
 Kisiel Przemysław 345, 379
 Kisielewscy 217
 Kisiełewska Lidia 131, 189, 291, 337, 354
 Kisielewski Stefan / Kisiel *passim*
 Kisielewski Wacław 224
 Kisielewski Zygmunt 218
 Klekot Ewa 159, 389
 Klemperer Victor 173, 211, 213, 379
 Kleon 206
 Kliszko Zenon 195, 277, 285, 336, 343
 Klon Teodor 21, 176, 365
 Klotz Louis-Lucien 247
 Kluba Anna 211, 376
 Kluba Antoni 211, 376
 Kluczek Agata Aleksandra 147, 376
 Kluge Rolf Dieter 84, 388
 Klukowski Zygmunt 136, 376
 Kluz-Łoś Anna 226, 368
 Kłobukowski Michał 117, 382
 Kłoczowski Piotr 97, 369
 Kłoczowski Stefan 70
 Kłodzińska Anna 258
 Kłosiński Krzysztof 188, 376
 Kłoskowska Antonina 10, 61, 97, 131, 175, 376
 Kmita Jerzy 65, 379
 Kochanowski Jan 175
 Kociołek Stanisław 306
 Kocka Jürgen 188, 376
 Kocot Anna 137, 366
 Koestler Arthur 178, 291, 292
 Kofta Jonasz 186
 Kogon Rakhmiel 247, 248
 Kohn Jerome 157, 366
 Kojder Andrzej 70, 379
 Kolczyński Roman 222
 Kolumb Fernando 57, 58
 Kolumb Krzysztof 57, 371
 Kołakowski Leszek 45, 73, 154, 155, 178, 184, 195, 201, 211, 254, 296, 297, 298, 376, 381, 389
 Kołodziej Alojzy 205, 371
 Komorowska Magdalena 233, 367
 Kon Feliks 170, 222
 Koniński Karol 205
 Konwicki Tadeusz 26, 37, 82, 108, 117, 122, 177, 186, 215, 376, 389
 Kopacz Artur 105, 206, 376
 Kopernik Mikołaj 205, 373
 Korabiewicz Wacław 280
 Korboński Stefan 273
 Korczak Janusz 195

- Korh Antoni 160, 373, 376
 Kornak Marcin 346, 368
 Kornhauser Julian 141, 376
 Korombel Paweł 104, 371
 Korotyński Henryk 186, 254
 Korwin-Mikke Janusz 182, 183, 363, 376
 Kosela Krzysztof 70, 379
 Kosowska Ewa 118, 178, 379, 380
 Kostecki Janusz 161, 387
 Kot Stanisław 180
 Kott Jan 81, 82, 201, 202, 219, 222, 264, 265, 280, 294, 321, 330, 339, 376
 Kowalczyk Andrzej 197, 372
 Kowalewicz Krzysztof 70, 379
 Kowalska Małgorzata 66, 86, 366
 Kowalski Sergiusz 80, 238, 371
 Kozłowski Paweł 47, 78, 368, 375
 Koźmian Kajetan 105, 206, 376
 Koźmian Stanisław 322
 Koźniewski Kazimierz 176, 214, 218, 242, 282, 376
 Krajewski Andrzej 22, 376
 Krall Hanna 186
 Krasicki Ignacy 242
 Krasnodębska Ewa 32, 369
 Krasnodębski Zdzisław 55, 63, 81, 376, 377
 Krassus Marcus Licinius 162
 Krasucki 283
 Krasucki Eryk 222, 377
 Kriegel F. 302
 Krońska Irena 30
 Król Marcin 16, 20, 26, 78, 79, 82, 140, 183, 190, 213, 228, 250, 253, 271, 274, 277, 278, 296, 297, 356, 358, 366, 374, 377
 Król Marek 182, 183
 Król Włoch (właśc. Wiktor Emanuel III) 239
 Królikowski Bohdan 96
 Kruczek Władysław 171, 306
 Kruszewski Zbigniew 61, 379
 Krzeczkowski Henryk 220, 262, 263, 269, 285, 294, 311
 Krzemiński Adam 331, 367
 Krzemiński Ireneusz 231, 370, 390
 Krzywicka Irena 41, 381
 Krzyżanowski Adam 294
 Krzyżanowski Julian 70, 385
 Kubacki Wacław 98, 377
 Kubiak Hieronim 70, 379
 Kubiak Zygmunt 115, 377
 Kubica Grażyna 227, 377
 Kubińska Olga 145, 385
 Kubiński Wojciech 145, 385
 Kuczyński Waldemar 98, 377
 Kuhn Thomas S. 73, 145, 146, 377
 Kula Marcin 79, 362, 377
 Kulas Piotr 147, 377
 Kulczycka-Saloni Janina 70, 385, 386
 Kulpińska Jolanta 79, 158, 379
 Kumaniecki Kazimierz 156, 388
 Kundera Milan 77, 293, 377
 Kunicka Nina 118
 Kurczaba Alex 40, 377
 Kuroń Jacek 19, 181, 262, 270, 300, 377
 Kurowicki Jan 135
 Kusociński Janusz 243, 251
 Kwaśniewicz Władysław 70, 378
- L**
 Lady Marchmain 43
 Lafuma Louis 155
 Lam Andrzej 48, 70, 205, 370, 379, 385
 Lampe Alfred 334
 Lange Oskar 185
 Lapter Karol 222, 287
 La Rochefoucauld François de 227
 Las Casas Bartolomé de 57, 58
 Laskowicz Paweł 79, 367
 Lavisser Ernest 106
 Launay Mark de 87, 385
 Leach Edmund 152
 Lebenstein Jan 337
 Lechoń Jan (właśc. Serafinowicz Leszek Józef) 37, 39, 47, 48, 56, 57, 61, 112, 113, 168, 198, 202, 206, 366, 378
 Lechowska Teresa 364, 367
 Legutko Ryszard 139, 154, 178, 377
 Lehman Meir M. 195
 Lejeune Phillipe 24, 43, 44, 52, 73, 96, 97, 115, 117, 126, 169, 188, 195, 202, 349, 363, 377, 378
 Lektor (właśc. Fiałkowski Tomasz) 143, 184, 343, 378

- Lelewel Joachim 206
 Lem Stanisław 93, 382
 Lenin (właśc. Iljicz Uljanow Władimir)
 26, 154, 289, 300, 304
 Lenz Siegfried 163
 Le Tellier Michel 187
 Leszczyński Stanisław 139, 371
 Lévi-Strauss Claude 144, 152
 Lewandowski Janusz 187, 378
 Lewańska Ariadna 93, 367
 Lewinówna Zofia 128, 280, 367, 378
 Lewis Oscar 152
 Libera Zdzisław 70, 385
 Libiszowska Zofia 137, 378
 Lichtenberg Georg Christoph 352
 Liddell Hart Basil H. 101, 378
 Ligarski Sebastian 42, 388
 Likowska Ewa 115, 377
 Lipiński Edward 218
 Lipski Aleksander 38, 379
 Lipski Jan Józef 236, 308, 378
 Lipszyc Adam 235, 369
 Lisowski Jerzy 90, 311, 385
 Lityńska Krystyna 98, 159, 231, 383, 387
 Lloyd George David 247
 Lodge David 90, 102, 378
 Lolita 117, 382
 London Artur 291, 292
 Loth Roman 112, 113, 378
 Loxley Dianna 72, 378
 Lubas-Bartoszyńska Regina 43, 73, 97,
 169, 188, 202, 203, 349, 377, 378
 Luckmann Thomas 353, 366
 Ludwik Filip 156, 157, 367
 Ludwik XIV 106, 107, 368, 369
 Ludwik XVI 86, 101, 167, 367
 Lukács György 67
 Luksemburg Róża 320, 327
 Lumière Auguste 94
 Lumière Louis 94

Łagowski Bronisław 33, 103, 119, 120,
 136, 157, 182, 184, 185, 188, 203, 213,
 214, 237, 288, 301, 378, 379, 389
 Łanowski Zygmunt 122, 367
 Łapiński Zdzisław 69, 346, 372, 379

 Łastik Salomon 280
 Łastowski Krzysztof 65, 379
 Łęcka Gabriela 45, 79, 88, 111, 163, 331,
 366, 367, 368, 375, 379
 Łęcki Krzysztof 25, 38, 61, 65, 66, 70, 79,
 84, 87, 118, 146, 158, 178, 179, 231, 345,
 347, 374, 379, 380, 390, 411, 413
 Łobodowski Józef 88
 Łojek Mieczysław 108, 384
 Łopieńska Barbara N. 214, 374
 Łubieński 278
 Łubieński Konstanty 168
 Łuczak Maciej 59, 380
 Łukasiewicz Małgorzata 75, 103, 202,
 370, 375
 Łukasik Amelia 320, 370
 Łukasiewicz Jerzy 32
 Łysiak Waldemar 218, 380

Mach Wilhelm 128
 Machcewicz Piotr 151, 389
 Machejek Władysław 190, 283
 Machiavelli Niccolò 344, 345, 389
 Maciąg Kazimierz 87, 380
 Maciejko Paweł 164, 386
 Mackenzie Duncan 58
 Mackiewicz Józef 170
 Mackiewicz (Cat) Stanisław 54, 56, 103,
 131, 165, 171, 196, 206, 216, 270, 319,
 380, 383
 Madame de La Fayette 106
 Madej Wojciech 157, 366
 Maigret Jules 17, 18
 Maistre Joseph de 119, 139, 164
 Malesherbes Guillaume-Chrétien de
 Lamoignon de 33
 Malia Martin 71, 82, 142, 380
 Malinowski Bronisław 145, 152, 227, 243,
 244, 249, 369, 375, 377, 383, 388
 Małachowski Jan 325
 Małecki Maciej 330
 Mann Tomasz 39, 48, 104, 110, 382
 Mannheim Karl 70
 Mao Tse-tung 270
 Marchlewski Julian 170, 222, 320
 Marcuse Herbert 295, 300

Marczewski Paweł 21, 179, 375
 Maria Teresa 205
 Marianowicz Antoni 277, 341
 Marias Javier 100, 380
 Markiewicz Henryk 41, 70, 84, 108, 143, 380, 382, 391
 Markiewicz Władysław 295
 Markiewicz Zygmunt 70
 Markowski Michał Paweł 18, 368
 Marks Karol (Karl Marx) 120, 292, 295, 310
 Marody Mirosława 151
 Marrou Henri 148
 Marszałek Magdalena 47, 380
 Maruszewski Tomasz 13, 380
 Masłowski Krzysztof 358, 380
 Mattheus Bernd 127, 380
 Matuszewicz Marcin 96
 Matyja Rafał 263, 380
 Matyszkowicz Mateusz 100, 380
 Mauriac François 117, 121, 202, 380
 Mazur Franciszek 277
 Mazur Mariusz 12
 Mączak Antoni 56, 96, 380, 381
 McKinley Runyan William 13, 380, 381
 Mead Margaret 152
 Mefistofeles 170
 Meir Golda 257, 258
 Meister Wilhelm 331
 Mejbaum Wacław 84, 89, 381
 Meller Stefan 156, 367
 Mencwel Andrzej 41, 67, 69, 138, 189, 212, 354, 371, 381, 389
 Mesnard Jean 155
 Męclewski Edmund 234, 324, 337
 Mętrak Krzysztof 46, 51, 61, 115, 192, 197, 267, 381
 Micewski Andrzej 186, 209, 234, 242, 303, 312, 319, 321, 324, 381
 Michalkiewicz Stanisław 184
 Michalska Anna 117, 380
 Michalski Cezary 148, 164, 182, 377, 379, 386
 Michalski Krzysztof 232, 381
 Michalski Zenon 117, 380
 Michałowska Mira 105, 387
 Michałowski Jerzy 185, 355
 Michejda Andrzej 56, 93, 388
 Michejda Maria J. 56, 93, 388
 Michelet Jules 106
 Michnik Adam 19, 170, 178, 183, 184, 185, 194, 211, 212, 219, 257, 262, 263, 270, 271, 273, 274, 283, 297, 300, 310, 321, 351, 381
 Mickiewicz Adam 127, 206
 Mies (właśc. Bouwman Maria Antoinette) 235
 Międzyrżeczki Artur 49, 107, 381
 Mikiciński Samson 165
 Mikołaj II 54
 Mikołajczyk Stanisław 165
 Mikołajska Halina 19
 Mikos Jarosław 275, 375, 384
 Mikos Marek 59, 372
 Milewska Zofia 121, 380
 Miller Jan Nepomucen 280
 Miller Marek 89, 381
 Miller Ruth 100
 Miłosz Czesław 47, 78, 87, 114, 135, 140, 147, 163, 164, 177, 181, 188, 201, 202, 236, 245, 252, 291, 316, 324, 331, 348, 366, 374, 377, 381, 389
 Minc Hilary 222, 334, 335, 342, 344
 Minkiewicz Janusz 277
 Mirkowicz Tomasz 92, 383
 Misiorny Michał 223
 Missika Jean-Louis 56, 255, 366
 Młodzikowiec 197
 Mnaczek 308
 Mochnacki Maurycy 206
 Moczarski Mirosław 18, 190, 242, 267, 286, 290, 297, 303, 306, 310, 314, 317, 318, 323, 333, 334, 335, 336, 341, 343, 344, 351
 Moczarski Kazimierz 307
 Modzelewski Karol 300
 Mokrzycki Edmund 9, 390
 Mole Adrian 29
 Molek Katarzyna 106, 371
 Mołotow Władysław M. 26
 Montefiore Simon Sebag 26, 71, 381
 Moraczewski Jędrzej 323

Morawska Anna 208
 Morawski Stefan 298
 Moszyński Kazimierz 144
 Moszyński Piotr 148, 381
 Możdżonek Andrzej 139, 186, 365, 381
 Mroziński Michał 40, 382
 Mrozek Sławomir 48, 50, 198, 201, 225,
 264, 350, 389
 Mucha Janusz 70, 144, 379, 382
 Muratow Paweł 148, 157, 382
 Musiał Grzegorz 108, 382
 Musil Robert 83, 116
 Mussolini Benito 168
 Mycielski Zygmunt (Myć) 60, 78, 197,
 287, 339, 384
 Myrdzik Barbara 108, 368
 Myszgis Alram 305
 Myślik Tadeusz 343

Nabokov Vladimir 83, 117, 382
 Nachalnik Urke 40
 Naczyńska Zuzanna 102, 378
 Naganowska Irena 110, 382
 Naganowski Egon 110, 382
 Nałkowska Zofia 48, 99, 178, 380
 Nasiłowska Anna 71, 90, 102, 195, 382
 Nasser Gamel A. 307
 Naszkowski Marian 269
 Neron (Nero Claudius Caesar Drusus
 Germanicus) 146, 147, 373
 Nessos 236, 378
 Newerly Igor 284
 Newman John Henry 115
 Neyman Elżbieta 125, 382
 Niesporek Andrzej 158, 390
 Nietzsche Elżbieta 203
 Nietzsche Friedrich Wilhelm 154, 203,
 204, 374
 Niklewicz Piotr 96, 382
 Nin Anaïs 105, 387
 Niżnik Józef 353, 367
 Nordmann Wiktor 86
 Nowacki Dariusz 37, 97, 382
 Nowaczyński Adolf 234, 279, 322, 357
 Nowak Andrzej 77, 187, 191, 210, 214,
 382, 384

Nowak Leszek 345, 382
 Nowak Stefan 38, 79, 129, 136, 374, 382, 390
 Nowak-Kreyer Maciej 57, 371
 Nowakowski Marek 280
 Nowicka Ewa 171, 193, 367
 Nycz Ryszard 41, 73, 130, 144, 371, 382

Ochab Edward 277, 336
 Ochab Maria 296, 371
 Ofierska Maria 125, 382
 Olejniczak Józef 37, 113, 117, 382
 Olszowski Stefan 306
 Omar 341
 Opacki Ireneusz 37, 117, 382
 Opaliński Krzysztof 87
 Opaliński Łukasz 87
 Orieux Jean 116, 382
 Orłowski Hubert 23, 352, 367
 Orłowski Leszek 17, 382
 Orszulik Alojzy 199, 200, 278
 Ortega y Gasset Jose 96, 382
 Orwell George 82, 92, 93, 94, 199, 239,
 282, 286, 291, 311, 318, 356, 382, 383
 Orzechowski Kazimierz 179, 366, 383
 Osęka Piotr 15, 268, 383
 Osiecka Agnieszka 119, 161, 260, 383
 Ossowska Maria 61, 125, 150, 244, 372,
 382, 383
 Ossowski Stanisław 66, 124, 125, 139, 150,
 370, 382
 O'Shaughnessy Eileen Maud 199
 Overy Richard 39, 167, 383

Pach Eugeniusz 243
 Paczkowski Andrzej 131, 151, 336, 383
 Palarczykowa Anna 92
 Palmer Leonard Robert 58
 Palska Hanna 98, 159, 383
 Pałac Joanna 40, 387
 Pani de Sévigné (Maria de Rabutin
 Chantal) 40, 382
 Pańków Marcin 141, 366
 Paradowska Janina 20, 53, 383
 Parker Geoffrey 51, 52, 383
 Parnicki Teodor 7, 45, 86, 384
 Pascal Blaise 39, 155, 376

Pascali Basil 100, 388
 Pasikowski Władysław 81
 Passent Daniel 8, 26, 34, 54, 55, 180, 185, 186,
 197, 214, 229, 237, 259, 260, 267, 359, 383
 Pasternak Borys 71, 383
 Patenaude Bertrand M. 54, 383
 Pauker Anna 269
 Pawelec Andrzej 71, 370
 Paweł z Tarsu (św. Paweł) 346
 Pawiński Adolf 96
 Pawlik Manfred 164, 377
 Pawłowski Jerzy 242
 Paxman Jeremy 275, 384
 Payne G.C. 76, 384
 Pecold Kazimierz 105, 206, 376
 Peiper Tadeusz 222, 328
 Pelikan Jerzy (Pelikán Jiří) 302
 Pepys Samuel 36, 198
 Persak Krzysztof 151, 389
 Perzyna Łukasz 124, 384
 Pessoa Fernando 39
 Piasecki Bohdan 312
 Piasecki Bolesław 190, 310, 311, 312, 319,
 324, 325, 326, 332, 343, 370
 Piątkowska Jadwiga 112, 366
 Piechaczek Maria M. 141, 371
 Piekutowski 221
 Piekutowszczyk 221
 Pietrzak Tadeusz 335
 Pietrzyk Bartłomiej 15, 98, 370, 386
 Pilch Jerzy 7, 19, 25, 45, 48, 86, 95, 108,
 114, 119, 120, 132, 192, 384
 Piłsudski Józef 56, 103, 170, 180, 275,
 322, 323, 384
 Piotrowski Andrzej 13, 368
 Pipes Daniel 309, 384
 Pipes Richard 77, 142, 157, 167, 289, 384
 Piwowski Marek 59
 Platon 155
 Plechanow Jerzy 298, 300
 Płatonow Andriej 71
 Podkowiński Marian 234, 260, 283
 Podzielna Alicja 146, 373
 Polański Roman 281
 Poliakov Léon 232, 375, 384
 Pomian Krzysztof 26, 60, 78, 101, 102,
 246, 296, 372, 384
 Pomianowski Jerzy 124, 386
 Pomorska Joanna 92, 374
 Pompidou Georges 312
 Pomykało Wojciech 222
 Poręba Bohdan 267
 Pragier Ruta 235, 390
 Prażuch Wojciech 232, 372
 Pressler Mirjam 203
 Prokopiuk Jerzy 30
 Prorok Leszek 113, 384
 Prus Bolesław 81, 82, 150, 162, 328, 376,
 384
 Pruszyńska Joanna 12, 132, 182, 183, 184,
 217, 345, 384
 Przetakiewicz Zygmunt 310, 325, 326
 Przyboś Julian 241
 Przybyłowska Maria 211, 369
 Przybyszewski Stanisław 108, 251
 Pszon Mieczysław 176
 Puchejda Adam 83, 91, 373
 Pukowski Józef 347
 Putrament Jerzy 49, 84, 107, 186, 294,
 312, 386
 Puzyna Konstanty 186, 272
 Pytel Grzegorz 312, 370

Radcliff-Brown Alfred 145
 Radgowska Krystyna 79, 377
 Radgowski Michał 150, 162, 384
 Radomski Norbert 160, 376
 Radziwiłł Anna 203, 384
 Radziwiłł Janusz 88, 374
 Radziwiłł Krzysztof Mikołaj 203, 384
 Rakowski Mieczysław F. 34, 55, 186, 197,
 200, 201, 211, 267, 306, 356, 371
 Ramotowski Zbigniew 223
 Ramuz Charles Ferdinand 39
 Rand Ayn 154
 Ranke Leopold von 111
 Rasińska-Bóbr Agnieszka 232, 375, 384
 Ravelstein Abe (zob. Bloom Allan) 90,
 91, 247, 367
 Rauschnig Hermann 213, 379
 Reda Maciej 130, 369
 Rembek Stanisław 70
 Reszke Robert 127, 380
 Rhodes P.H. 156, 384

- Rice Patricia C. 145, 385
 Ricoeur Paul 87, 103, 385
 Robbe-Grillet Alain 188
 Robespierre Maximilien 86, 154
 Rodak Paweł 203, 385
 Rodziński Stanisław 271, 385
 Rojewska-Olejarczuk Ewa 71, 383
 Rogers William 307
 Rogoziński Julian 105, 109, 110, 136, 211,
 373, 385
 Rokossowski Konstanty 255
 Rokuszevska-Pawełek Alicja 13, 368
 Roliński Bohdan 283
 Romaszewska Agnieszka 124, 385
 Rorty Richard 159, 385
 Rosiak Dariusz 13, 207, 385
 Rostocki Andrzej Włodzimierz 98, 159,
 231, 383, 387
 Rousseau Jean Jacques 33, 125, 166
 Roux Dominique de 25, 46, 110, 139, 372
 Rowicki Witold 208
 Róžański Józef 222, 284, 302, 388
 Różewicz Tadeusz 193
 Rubinstein Artur 331
 Rudnicki Adolf 239, 282
 Rudnicki Edmund 294
 Rösen Jörn 160
 Ruszczyówna Janina 74, 373
 Rybak Agnieszka 320, 370
 Rybkowski Jan 327, 341
 Rychlewski Janusz 280
 Ryszkiewicz Mieczysław 187, 385
 Rytel Piotr 279
 Rywin Lew 185
 Rzewuski Henryk 127, 128, 378

S
 Sacharow Andriej 132
 Sadat Anwar 308
 Sadzik Józef 278
 Saint-Simon (właśc. Rouvroy Louis de)
 26, 36, 90, 105, 106, 107, 186, 187, 227,
 261, 364, 368, 369, 385
 Salomon 305
 Salski Jacek 25
 Salwa Piotr 10, 370
 Salzman Philip Carl 145, 385

 Sammler Artur 232, 367
 Samuelson Kurt 155, 385
 Sandauer Artur 308, 328, 347, 365
 Sarbiewski Maciej Kazimierz 166
 Sartre Jean Paul 43, 44, 90, 120, 168, 184,
 185, 212, 277, 300, 311, 382, 385
 Satanowski Robert 281
 Sawicka Elżbieta 48, 204, 246, 247, 374
 Schaff Adam 84, 298
 Scheler Max 350, 385
 Schellenberg Zygmunt 294
 Schiller Friedrich 30
 Schmitt Carl 123
 Schnittke Alfred 327
 Scholem Gershom 233
 Schulz Bruno 165, 385
 Scruton Roger 14, 385
 Semczuk-Jurska Małgorzata 87, 388
 Sennet Richard 159, 385
 Shaw Clifford R. 10, 385
 Shore Marci 192, 237, 238, 246, 271, 383, 385
 Siara Olga 144, 372
 Siciński Andrzej 69
 Siedlecka Joanna 49, 385
 Sienkiewicz Henryk 108, 280, 329
 Sikora Adam 79, 377
 Sikora Sławomir 120, 152, 244, 371
 Sikorski Janusz 23, 352, 367
 Sikorski Władysław 326
 Simenon Georges 18
 Simmel Georg 231
 Singer Bernard 270, 275, 330, 385
 Singer Isaac B. 165, 271, 385
 Skarga Barbara 79, 377
 Skowroński Jarosław 39, 167, 383
 Skrzynecki Piotr 185
 Skwarnicki Marek 119, 176, 385
 Slansky Rudolf (Slánský Rudolf) 291
 Sławek Walery 275, 326, 385
 Sławiński Janusz (pseud. Z. Rafalski) 29,
 43, 69, 70, 71, 72, 131, 135, 375, 384, 385
 Słobodnik Włodzimierz 103, 374
 Słobodnikowa Eleonora 103, 374
 Słonimski Antoni 21, 45, 49, 57, 112,
 113, 165, 168, 170, 190, 195, 202, 205,
 209, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 221,

238, 241, 261, 274, 280, 328, 344,
 345, 386
 Słucki Arnold 264, 342
 Smith Winston 92
 Smith Zadie 97, 386
 Smolar Aleksander 16, 26, 267, 311, 386
 Snyder Timothy 98, 386
 Soares 39
 Sobór-Świdowska Anna 221, 386
 Sochacki Olgierd 125, 370
 Sokorski Włodzimierz 215, 334
 Solżenicyn Aleksandr I. 49, 119, 124,
 170, 386
 Sombart Werner 155
 Sontag Susan 120
 Soplica 128, 378
 Souchers 106, 107
 Sowiński Mirosław 184, 386
 Spanheim Ezechiel 106
 Speer Albert 94, 386
 Spinoza Baruch 155
 Spotts Frederic 8, 392
 Stabro Stanisław 204, 386
 Stalin (właśc. Dżugaszwili Iosif Wissa-
 rionowicz) 26, 54, 104, 154, 170, 287,
 291, 336, 370, 381
 Staliński Tomasz (właśc. Kisielewski
 Stefan) 25, 217
 Stande Stanisław Ryszard 191, 192
 Staniszkis Jadwiga 147, 148, 386
 Stańczyk 14, 176, 178, 184, 240, 318, 361,
 389
 Starewicz Artur 168, 257, 258, 283, 290,
 302, 305, 306, 312
 Starnawski Marcin 74, 389
 Staszewski Stefan 257, 287, 288, 341, 353
 Stefanowicz Janusz 223
 Stefanowska Małgorzata 86, 386
 Stefanowska Zofia 29, 131, 375, 378
 Stempowski Jerzy 102, 107, 108, 386
 Stendhal (Beyle Marie-Henri) 36, 121,
 129, 386
 Stern Anatol 271
 Stern Richard 245
 Stierle Karlheinz 160
 Stoksik Janina 92
 Stola Dariusz 15, 268, 386
 Stomma Ludwik 30, 95, 137, 144, 145, 152,
 166, 176, 184, 229, 386
 Stomma Stanisław 186, 201, 209, 229,
 242, 312, 343
 Stommowie 354
 Straszewska Maria 70, 385
 Strauss Anselm L. 141, 372
 Strauss Leo 164, 368
 Streamecka Marta 20, 53, 383
 Stromberg Kyra 95, 386
 Stronński Stanisław 216, 238, 275, 330, 385
 Strowski Fortunat 155
 Stryjeński Tadeusz 156, 366
 Strykowski Julian 18, 35, 236, 260, 262,
 265, 268, 273, 329, 339
 Strzelecki Jan 74, 368
 Strzelecki Jerzy 74, 368
 Studentowicz Kazimierz 245
 Stuhlmann Gunther 105, 387
 Suchodolski Bogdan 298
 Sulik Bogusław 283
 Sulima Roch 93, 158, 387
 Sulek Antoni 158, 231, 233, 387
 Sułkowski Bogusław 65, 66, 69, 161, 387
 Superman 75, 371
 Suszko Jerzy 41, 387
 Sutowski Michał 246, 387
 Suworin Aleksy 54, 55
 Swinarski Konrad 185
 Switak 302
 Swoboda Ludwik (Swoboda Ludvik)
 302, 337
 Swoboda Tomasz 72, 369
 Szacka Barbara 79, 129, 153, 387
 Szacki Jerzy 62 63 70, 73, 74, 76, 79, 116,
 139, 140, 150, 171, 182, 193, 230, 263,
 303, 367, 377, 379, 387
 Szafrński Wacław 242
 Szajnocha Karol 322
 Szarota Tomasz 150, 387
 Szawiel Mariola 357, 366
 Szczepański Jan 10, 135, 158, 159, 231,
 379, 387
 Szczepański Marek S. 231, 390
 Szczerba Jacek 215, 376

- Szczęsna Joanna 32, 368
 Szczygieł Mariusz 39, 387
 Szczypiorski Andrzej 124, 387
 Szechter Szymon 49, 375
 Szekspir William 163
 Szewc Piotr 47, 372
 Szewiński Janusz 243
 Szigeti László 60, 374
 Szik Ota (Šik Ota) 302
 Szlachcic Franciszek 186
 Szlachta Bogdan 351, 366
 Szlajfer Henryk 336, 387
 Szmaciak 221, 394
 Szostkiewicz Andrzej 154, 233, 366
 Szóstak Andrzej 118, 379
 Szpakowska Małgorzata 40, 262, 387
 Szpilman Władysław 186
 Szpotański Janusz 176, 213, 221, 270, 387
 Szulc Andrzej 347, 373
 Szumańska-Grossowa Hanna 29, 156, 388
 Szuster Marcin 192, 237, 271, 385
 Szwarcbart Ignacy Izaak 165
 Szwejk Józef 160, 373, 376
 Szydłak Jan 306
 Szyler Ewa T. 227, 366
 Szymaniak Karolina 83, 91, 373
 Szymanowski Adam 19, 45, 117, 366, 370
 Szymanowski Karol 280
 Szymańska Irena 52, 216, 383
 Szymutko Stefan 103, 387
 Szyr Eugeniusz 306, 311
 Szyska Michał 52, 388

Śieszyńska Grażyna 118, 189, 366
 Śliwa (vel Silberstein) Czesław 340
 Śniatecka-Wowerowa Felicja 36, 121, 386
 Śnieg-Czaplewska Liliana 212, 375
 Śpiewak Paweł 15, 63, 74, 388
 Świętkiewicz Wojciech 4, 25, 380
 Świdorski Bronisław 237, 388

Talleyrand Charles (Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord) 24, 42, 102, 111, 115, 116, 382, 388
 Tarkowska Elżbieta 60, 388
 Tarn Adam 201, 265, 272
 Tarski Alfred (właśc. Tajfelbaum Alfred, Teitelbaum Alfred) 298
 Tatarkiewicz Anna 40, 382
 Tazbir Janusz 310, 388
 Tejchma Józef 306
 Tejkowski Bolesław 336
 Terej Jerzy Janusz 325, 326
 Tilbury John 318
 Tilly Charles 29, 388
 Thomas William I. 11, 128, 388
 Thompson Ewa 84, 388
 Tocqueville Alexis de 29 30, 34, 111, 112, 156, 204, 373, 388
 Toeplitz Krzysztof Teodor (KTT) 88, 94, 180, 186, 339, 388
 Tokarczuk Olga 81, 388
 Tokarska-Bakir Joanna 244, 388
 Tołstoj Lew 54, 116
 Tomasik Krzysztof 97
 Tomaszewski Maciej 160, 375
 Torńska Teresa 138, 356, 374, 388
 Toruńczyk Barbara 245, 262, 274, 319, 374, 382
 Townsend Sue 29
 Trelińska Barbara 148, 388
 Trocki Lew (właśc. Bronstein Lew Dawidowicz) 54, 291, 300, 383
 Trzcionkowski Lech 156, 384
 Trznadel Jacek 50, 88, 150, 373, 388
 Tuchman Barbara W. 56, 93, 388
 Tukidydes (Thukydides) 102, 156, 160, 206, 386, 388
 Turek Janina 39
 Turing Alan M. 347
 Turner Jonathan H. 76, 388
 Turner Stephen 76, 388
 Turowicz Jerzy 62, 175, 182, 183, 187, 214, 226, 229
 Tutak Kinga 73, 388
 Tuwim Julian 165, 168, 222, 238, 271, 328, 352, 373
 Twardowski Romuald 330
 Tykociński Władysław 269
 Tyrmand Leopold 39, 60, 81, 116, 117, 118, 178, 186, 197, 201, 210, 211, 212, 213, 216,

219, 251, 252, 264, 311, 338, 339, 353, 388,
389, 391

Uchański Wiesław 13, 131, 195

Ugniewska Joanna 75, 114, 372, 371

Unger Leopold 116, 253, 254, 255, 388

Uniłowski Krzysztof 177, 388

Uniszewski Zdzisław 222, 388

Unsworth Barry 100, 388

Urban Jerzy 132, 150, 162, 180, 384, 388

Urbanek Mariusz 12, 140, 176, 193, 195,

199, 200, 210, 212, 213, 216, 217, 271,

274, 338, 358, 373, 388, 389

Usakiewicz Wojciech 83, 370

Uspienski Borys 144

Van Gennep Arnold 144

Van Rysselberghe Elisabeth 109

Vidal-Naquet Pierre 148

Villèle Joseph de 42

Viroli Maurizio 344, 389

Wajda Adam 185

Walas Teresa 347, 382

Waldorff Jerzy 179, 274, 303, 389

Walichnowski Tadeusz 22, 284, 389

Walicki Andrzej 7, 73, 135, 140, 218, 237,
389

Wallerstein Immanuel 73, 74, 389

Wallis Aleksander 69

Wałęsa Lech 214

Wandurski Witold 238

Wandycz Piotr S. 168, 374

Wańkiewicz Melchior 239, 295, 302

Warhol Andy 51

Warneńska Monika 308

Warski Adolf 170

Wasersztajn Szmul 151

Wasilewska Anna 114, 371, 378

Wasilewska Wanda 237, 294, 334, 378

Wasiutyński Wojciech 322, 365

Wassongowa Elżbieta 137, 366, 378

Wat Aleksander 87, 271, 389

Wagh Evelyn 43, 50, 389

Wążyk Adam 222, 241, 289, 294, 321, 344

Weber Max 34, 83, 144, 155, 385

Weiser Dawid 101, 374

Wells George H. 82

Wencel Wojciech 194, 389

Werblan Andrzej 184, 213, 283, 288, 303,

344, 379, 389

Werfel Edda 264, 342

Werner Andrzej 193, 194, 389

Werner Mateusz 70, 389

Werter Jan 167, 375

Wharton 275

White Hayden 160, 389

Wiatr Adam 361, 389

Wiech (Stefan Wiechecki) 184, 221, 381,
389

Wierchowieński Stiepan Trofimowicz
115

Wiernik Adam 265

Wierzicki Piotr 183

Wierzyński Kazimierz 168, 344

Wiesenthal Szymon 242

Wietecki Jacek 90, 378

Wildstein Bronisław 198, 389

Willaume Juliusz 105, 206, 376

Williams Raymond 67, 68, 69, 389

Willis Paul 159, 389

Winiewicz Józef 223

Winkelrid 221

Winterson Jeanette 115, 389

Wiszniewska Monika 16, 176, 184, 210,
240, 389

Wiśnia W. (pseud. Stefana Kisielew-
skiego) 281

Wiśniewski Władysław 11

Wit Bogusław 99, 390

Wit Labuda Antoni 111, 388

Witkiewicz Stanisław I. (Witkacy) 70,
389

Witkowski Maciej 158, 390

Witos Wincenty 275, 385

Witte Sergiusz 56

Wittlin Jerzy 85

Wittlin Józef 165, 265

Witwicka Emilia 293, 377

Władyka Wiesław 22, 30, 31, 359, 389

Włodarek Jan 13, 381

Wnuk-Lipińska Elżbieta 159, 389

- Wnuk-Lipiński Edmund 86, 309, 389
 Wodiczko Bohdan 208
 Wojciechowski Jakub 40
 Wojna Ryszard 201, 223
 Wojtyła Karol (Jan Paweł II) 226, 369
 Wolter (właśc. Arouet François-Marie) 33, 106
 Wolton Dominique 56, 255, 366
 Wołek Tomasz 182, 183, 267, 323
 Wołk Marcin 177, 389
 Wołk-Łaniewski Jerzy 54, 383
 Wordsworth William 166
 Woźniakowski Henryk 50, 390
 Woźniakowski Jacek 176
 Wódz Jacek 25, 87, 158, 380
 Wódz Kazimiera 25, 87, 158, 231, 347, 379, 380, 390
 Wójcik Włodzimierz 122, 373
 Wright-Mills Charles 96, 159, 390
 Wroczyński Tomasz 48, 370
 Wrong Denis H. 8, 390
 Wróbel Szymon 80, 81, 390
 Wróblewski Andrzej K. 48, 390
 Wróblewski Janusz 114, 384
 Wróblewski Piotr 25, 87, 231, 379, 380
 Wybieralska Małgorzata C. 101, 378
 Wygodzki Stanisław 253
 Wyka Jan 280
 Wyka Kazimierz 46, 47, 61, 70, 137, 138, 192, 278, 380, 385, 390
 Wysocki Adam Witold 223
 Wyszyński Stefan (kardynał) 255, 270, 278, 357
 Wyzner Elżbieta 71, 142, 380
- Z**abłocki Janusz 168
 Zabortowicz Alina 108, 368, 390
 Zagajewski Adam 30, 36, 40, 56, 94, 119, 123, 141, 191, 227, 255, 366, 371, 376, 390
 Zagórski Wacław 309
 Zagórski Włodzimierz 271
- Zajdel Janusz A. 23, 147, 370
 Zakrzewski Jan 32, 369
 Zambrowski Roman 222, 264, 277, 284, 334, 335, 336, 342
 Zamiatin Jewgienij I. 83
 Zaremba Marcin 55
 Zawadzki Aleksander 294
 Zawadzki Andrzej 68, 368
 Zawieyski Jerzy 99, 104, 178, 205, 242, 312, 373, 390
 Zaworska Helena 48, 125, 126, 204, 213, 214, 227, 390
 Zborski Bartłomiej 93, 94, 199, 239, 318, 382, 383
 Zbrzeźniak Urszula 103, 385
 Zdybel Lech 310, 390
 Zegadłowicz Emil 204, 386
 Zetterberg Hans 136, 390
 Zielińska Zofia 96
 Zieliński Jan 108, 386
 Ziemkiewicz Rafał Aleksander 80, 180, 184, 225, 226, 237, 238, 390, 391
 Zimand Roman 11, 31, 35, 36, 46, 91, 116, 210, 211, 212, 320, 330, 391
 Ziółkowski Adam 206, 391
 Ziółkowski Marek 13, 70, 379, 381
 Znaniecki Florian 11, 128, 388
 Zychowicz Jacek 364, 391
 Zychowicz Juliusz 164, 173, 364, 376, 377
- Ż**aboklicki Krzysztof 344, 389
 Żakowski Jacek 88, 150, 181, 373, 377, 387
 Żelazna Elżbieta 29, 388
 Żeromska Monika 41, 381
 Żeromski Stefan (Stefan Ż.) 11, 31, 36, 46, 108, 137, 371, 390, 391
 Żółciński Tadeusz 292
 Żółkiewski Stefan 72
 Żuławski Andrzej 128, 391
 Żytomirski Eugeniusz 264
 Żywago Jurij 71, 383
 Żywow Mark 191

Krzysztof Łęcki

Another record

A writer's "secret diary" as an object of sociological study

The case of the *Diaries* by Stefan Kisielewski

Summary

The book, construed as an empirical study from the field of sociology of literature, proposes "a socio-literary analysis of a specific personal document" (Z. Bokszański), that is a writer's "secret diary". The subject of interest here is a more or less regularly written diary (not a journal or a memoir) kept by a writer (hence the lack of better and more objective criteria, it is assumed that he is a member of the Polish Writers' Association and an author of fictional texts whose diary was published posthumously in unedited form).

The volume, apart from the *Preface* and *Introduction*, which contain an attempt to define the nature and scope of problems dealt with in the work, consists of five chapters. The first chapter entitled *The sociology of literature – a slightly different sociology*, presents and characterizes the eponymous field of study – a specific sub-discipline positioned between sociology and literary studies, whereas the very issue was discussed in a broader context, reflecting on the meaning of untypical (non-standard) sociological data in general, not only the ones directly connected to literature.

The second chapter, *A secret diary – between a journal and literature (a sociology and a writer's secret diary)*, clarifies the meaning of a "secret diary" as an object of sociological studies, as well as characterizes relationship between the secret diary record and records of the similar kind, in particular, that of memoirs (the memories written down after a long period of time). The very chapter also deals with the issue of the honesty of records the author of which does not (for various reasons) decide to publish, be it in the press or as a book. Also, the issue of a timespan of the posthumous publication of a secret diary is important for reception.

The third chapter, *A methodological note*, is devoted to the issue of representativity (in the perspective a writer's secret diary deserves) and to the rules of interpretation vital while analyzing this peculiar kind of literature

or a personal document. The chapter in question discusses the problem of text interpretation in social sciences and philosophy in a much broader manner. The following chapter, *Kisiel and his diaries (between a popular and official one)*, briefly presents a profile, path of life and social position of Stefan Kisielewski and justifies the choice of his diary records as an object of sociological studies, as well as presents the issue of the tempestuous reception of the *Diaries*.

The subsequent chapter, in a much shortened way, is devoted to the characteristics of anti-Semitism as a, to quote Kisiel himself, "unique issue". It constitutes a kind of introduction to a larger part of the dissertation, which presents and analyses the Jewish and anti-Semitism questions in the context of March 1968 and the following events during which the records of Kisiel were created. Specifically, Kisiel's attitude to racism, philo- and anti-Semitism, Polish anti-Semitism of 1968, Israel and Zionism, Polish nationalism, and last but not least, the issue of involvement of the Jews and Poles of Jewish origin in Marxism, communism and Marxist revisionism were described.

Krzysztof Łęcki

Une autre inscription

« Le journal secret » de l'écrivain comme objet de recherches sociologiques À l'exemple de *Dzienniki* de Stefan Kisielewski

Résumé

Le livre, conçu comme une étude empirique de la sociologie de la littérature, présente « une proposition de l'analyse sociologique-littéraire du type particulier de document intime » (Z. Bokszański), à savoir le journal « secret » de l'écrivain. L'objet de l'étude est ici uniquement le journal, mené plus ou moins régulièrement (alors non les mémoires) dont l'auteur est écrivain (manque d'autres critères objectifs nous définissons l'écrivain comme une personne inscrite à l'Association Polonaise de Littérature, auteur des textes de belles-lettres), et le journal a été publié après la mort de l'auteur, sans abréviations d'éditeur ni autres.

Le volume se compose de cinq chapitres – sans compter l'*Introduction* et la *Préface*, où l'auteur essaie de déterminer le caractère et le domaine de la problématique abordée dans la dissertation. Dans le premier chapitre *Socjologia literatury – nieco inna socjologia* (*Sociologie de la littérature – une sociologie un peu différente*) il présente et caractérise la sociologie de la littérature – une sous-discipline spécifique englobant la sociologie et les sciences de la littérature – mais il analyse cette question dans un contexte plus large, en réfléchissant également à la signification des données sociologiques atypiques (non-standard) générales, non seulement celles liées directement à la littérature.

Le chapitre suivant *Dziennik sekretny – pomiędzy pamiętnikiem a literaturą* (*socjolog wobec sekretnego dziennika pisarza*) (*Le journal secret – entre le journal et la littérature (sociologue face à un journal secret de l'écrivain)*) présente la signification du journal secret comme objet de recherches sociologiques et caractérise les relations des notes « secrètes » avec autres écrits similaires, en particulier les mémoires (des souvenirs décrits après une longue période de temps). Dans le même chapitre l'auteur se penche sur la question de « franchise » des notes du journal, non publiées pendant la vie de l'écrivain, ni comme un livre ni dans la presse,

pour des raisons différentes. Il discute aussi le problème de la date de publication du journal « secret » après la mort de l'auteur, si importante pour la réception. Le troisième chapitre de l'étude *Nota metodologiczna* (*Note méthodologique*) est consacré à la question de la représentativité (dans cette approche spécifique propre au journal « secret » de l'écrivain) et des règles d'interprétation importantes pour l'analyse des documents spéciaux de la littérature du « document intime ». Dans ce chapitre l'auteur étudie également de manière plus large les problèmes d'interprétation du texte dans les sciences sociales et la philosophie. Dans le chapitre suivant *Kisiel i jego „Dzienniki” (pomiędzy obiegowym a oficjalnym)* (*Kisiel et son „Journal” (entre le courant et l'officiel)*) il présente la silhouette et le chemin ainsi que la position sociale de Stefan Kisielewski, justifie le choix de ses notes comme objet de l'étude sociologique et décrit préliminairement la question de réception orageuse du *Journal* de Kisiel. Le chapitre suivant est consacré, dans une version très condensée, à la caractéristique de l'antisémitisme. Il constitue une sorte d'introduction à la dernière et la plus large partie de la dissertation, dans laquelle l'auteur analyse et interprète la présentation dans le *Journal* de la problématique juive et antisémite dans le contexte des événements du Mars '68 et des années suivantes pendant lesquelles Kisiel continuait à écrire son journal. En particulier l'auteur analyse l'attitude de Kisiel envers le racisme, le philo- et l'antisémitisme, l'antisémitisme polonais '68, l'Israël et le sionisme, au nationalisme polonais et enfin la question de l'engagement des Juifs et des Polonais d'origine juive au marxisme, au communisme et au mouvement révisionniste.

Redaktor: Małgorzata Poglódek

Rysunek na okładce: Barbara Konopka

Korektor: Barbara Jagoda

Projekt typograficzny, skład i łamanie: Tomasz Gut

Copyright © 2012 by

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336

ISBN 978-83-226-2031-1
(wersja drukowana)

ISBN 978-83-8012-496-7
(wersja elektroniczna)

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice

www.wydawnictwo.us.edu.pl

e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Liczba arkuszy drukarskich: 26,00. Liczba arkuszy wydawniczych: 31,00. Cena 38 zł (+ VAT).

Publikację wydrukowano na papierze Alto 80 g/m², vol. 1,5, dostępnym w ofercie firmy Panta.

Do składu użyto kroju pisma Minion Pro, Myriad Pro oraz Machine One EFN.

Druk i oprawę wykonano w drukarni Totem (ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław).

Kup książkę

Cena 38 zł (+ VAT)

Krzysztof Łecki Inny zapis...

ISSN 0208-6336

ISBN 978-83-8012-496-7

[Kup książkę](#)